

KULTUREN

1983

KULTUREN 1983

KULTUREN 1983

En årsbok till medlemmarna
av Kulturhistoriska föreningen
för södra Sverige

Omslagsbilder: "Supé omkring 1770", dukad i
Herrehusets utställning

Interiör från Bosebo kyrka på Kulturen

Redaktion: Anders W Mårtensson, Britta Hammar,
Astrid Sörensson och Claes Wahlöö

Fotograf: Lars Westrup

Upplagan är 28.500 exemplar

Tryckt på ☒ Berlings, Arlöv 1983

ISSN 0454-5915

Innehåll

- 6 Eva Nordenson Holger Crafoord in memoriam
- 8 Eva Nordenson Årets gång på Kulturen
- 17 Sten Bertil Vide Belysning i dialekternas ljus
- 25 Sigfrid Svensson Från talgdank till glödlampa
- 37 Oscar Reutersvärd Gösta Adrian-Nilssons mirakulösa solfångare
- 42 Lars Westrup Magnesium och fotografi
- 44 Cecilia Nilsson Antika oljelampor
- 49 Eva Kjerström-Sjölin Ljus och ljusstöpning i hemmen
- 61 Nils Nilsson Ljussaxen
- 79 Anders W. Mårtensson Gatubelysning i Lund efter 1863
- 94 Marianne Ekenbjörn Låt det bli ljus!
- 105 Britta Hammar I sitt rätta ljus
- 113 Gunilla Eriksson Ljus på bordet
- 126 Bitte Wengert Betlyktor
- 128 Claes Wahlöö Om elektrisk hembelysning
- 135 Maria Cinthio Lampor och ljus i det medeltida Lund
- 149 Claes Wahlöö Fyrverkeri
- 152 Claes Wahlöö Fotangelstakar
- 155 Maj Fehrman Fotogenlampan
- 165 Christina Lindvall-Nordin Optiska leksaker
- 172 Eva Kjerström-Sjölin Prima stearinljus
- 175 Bengt Hjelmquist Kulturkavalkaden
- 182 Jubileumsdonatorer
- 185 Redogörelse

Holger Crafoord

25/7 1908–21/5 1982

Det finns ett talesätt som säger att konst föder konst. Begreppet kan vidgas till lydelsen – kultur föder kultur. Odlares vet att för plantans växt, blomning och frukt krävs kunskap om jordmån, klimat, näringsbehov och vidare stor uppmärksamhet och omtanke. Därtill behövs modet att använda sin fantasi, att ta risker. Holger Crafoord var en sådan odlingsman. Hans insatser inom svenskt näringsliv, svensk forskning och inom verksamheten för Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige och Kulturhistoriska museet i Lund verkade befordrande för växten. Allt blommade och bar frukt under hans hand.

När Holger Crafoord gick bort i brytningen mellan vår och försommar, två veckor före Kulturens jubileumsdag kändes förlusten av hans person obegriplig och djupt smärtsam. Holger Crafoord hade vid sidan av sitt övriga livsverk varit Kulturen till ett ovärderligt stöd under en hel mansålder. Han var medlem av styrelsen för föreningen från år 1949, dess vice ordförande och ordförande i arbetsutskottet alltifrån år 1957.

Trots sina övriga åtaganden, världsomspännande och betydelsefulla, fanns alltid i hans almanacka en ledig tid för sammanträffanden angående Kulturens verksamhet. Han brukade fixera den spörjande med sin blå blick och säga: "Det är klart att jag har tid för Kulturen, det är ju det finaste museet i världen". Och man trodde honom. Det intresse han slösade på Kulturen bevisar att kunskap och erfarenhet från alla områden, hur olika de än kan te sig, kan brukas i förening och verka nyskapande. Kultur föder kultur. Vi som haft förmånen att bli delaktiga av hans konstruktiva fantasi fick upplivande injektioner i vårt arbete. Hans vitalitet och hans alltid sakliga och för oss ibland nyttiga distans gjorde problemen lätta att bära.

På jubileumsdagen överlämnades av Holger Crafoords familj en stor penningdonation och Holger Crafoord var initiativtagaren till näringslivets jubileumsinsamling till Kulturen. Hur kunde vi tacka honom för hans outtröttliga stöd och hans generositet under så många år? Förtjänsttecknet Illis quorum tilldelades Holger Crafoord på jubileumsdagen – men för sent. Vi hoppas att han under sina verksamma år kände hur mycket vi uppskattade hans person, liksom vår tillgivenhet och tacksamhet. Vi vet att han till fullo skulle förstått innebörden i orden Illis quorum meruere labores – till dem vilkas möda har gjort dem förtjänta därav.

Eva Nordenson

EVA NORDENSON

Årets gång på Kulturen

Till färgbilder I-V

Naturligt nog var Kulturens 100-årsjubileum det nav kring vilket den största delen av verksamheten kretsade under år 1982. Som framgått av föregående årsbok var emellertid förberedelserna inför jubileet många och omfattande. Hela personalen hade sedan lång tid tillbaka i ett förenat krafttag inriktat sig på att få friluftsmuseets byggnader i bästa skick, att göra behövlig översyn av befintliga basutställningar och inte minst att förbereda nya permanenta och tillfälliga utställningar.

Men verksamheten under året koncentrerades inte bara på jubileet utan det dagliga museiarbetet fick lov att ha sin gilla gång. Mindre, tillfälliga utställningar i egen och andras regi anordnades och dessa tillsammans med Kulturens sedvanliga evenemang gav den puls i verksamheten som vidmakthöll publikintresset under hela året.

Två av dessa tillfälliga utställningar, båda med start på våren i Vita husets övervåning, visade modernt konsthantverk i textil och keramik, material som av tradition tillhör Kulturens viktigaste samlingsområden. Bildväverskan Kirsten Hennix och keramikern Eva Sjögren, krukmakare i lergods och porslin, stod var och en för utställningar, där besökaren kunde uppleva den sköna och funktionella föreningen av traditionell teknik och modernt formspråk. Ett "nygammalt" tema diskuterades också på den i maj öppnade sommarutställningen i Östarpshallen under rubriken "Målat och ommålat" med en fyllig visning av sydsvenska allmogemöbler och deras behandling, igår och idag.

Så kom då äntligen den stora jubileumsdagen den 5 juni i mycket soligt och varmt väder och blev en festlig upptakt både till jubileet och till den oförglömliga och vackra sommaren detta

1. H. M. Konungen överlämnar
Kungl. Patriotiska Sällskapets
hedersgåva till antikvarie Fred
Allik.

år. Efter kransnedläggning på intendenterna Georg J:son Karlins, Sven T. Kjellbergs och Bengt Bengtssons gravar inleddes föreningens årsmötesförhandlingar i Akademiska föreningens stora sal. Därefter vidtog jubileumsmötet i närvaro av föreningens högste beskyddare H. M. Konungen. Styrelsens ordförande landshövding Nils Hörjel hälsade den talrika församlingen välkommen och erinrade i några minnesord om den stora saknad alla Kulturens vänner kände detta årsmöte inför förlusten av Kulturens förre intendent fil. dr Bengt Bengtsson och arbetsutskottets ordförande direktör Holger Crafoord, men uppmanade de närvarande att trots vemodet fylla dagen med tacksamhet och glädje, såsom de båda säkert hade önskat. Museichefen orienterade därefter, enligt gammal sed vid årsmötet, föreningens medlemmar om Kulturens planerade verksamhet fram till våren 1983.

2. Medlemmar av Lunds studentsångförening framför en musikalisk kulturkavalad med text av Bengt Hjelmqvist.

Fyra representanter för Kulturens personal med mer än 25-årig tjänstgöring vid institutionen, Fred Allik, Märta Lindström, Anders W. Mårtensson och Astrid Sörensson mottog ur H. M. Konungens hand Kungl. Patriotiska Sällskapets hedersgåva såsom belöning för långvarig uppskattad arbetsinsats. Det Assarssonska kulturpriset utdelades till fil. dr Ingemar Ingers och fröken Gertrud Ingers för deras mångåriga och synnerligen förtjänstfulla arbete för skånsk kultur. Utdelningen av pris och medaljer avslutades med att utbildningsministern statsrådet Jan-Erik Wikström i ett anförande betonade betydelsen av Kulturhistoriska föreningen för södra Sverige, tackade dess styrelse och överlämnade förtjänsttecknet *Illis quorum* till framlidne direktör Holger Crafoord att bevaras av hans familj.

Därefter var tiden inne för uppvaktningarnas långa rad med representanter för bl.a. stat, landsting, Lunds kommun, Lunds universitet, näringslivet, centralmuseer i Norden, hembygdsrö-

3. Det nyrenoverade Borgarhuset som frimärke.

relsen, föreningar, skånska kollegor och enskilda personer. Generositeten var överväldigande både i ord och handling. Många erkännssamma omdömen, stora penningbelopp, insamlingar och andra gåvor strömmade över Kulturen denna dag. Nära tre miljoner fick föreningen och dess museum mottaga i sammanlagd summa. En redogörelse för givare, olika insamlingar och gåvornas art och ändamål från hela jubileumsåret återfinns på annan plats i denna årsbok.

Efter denna i alla avseende givande programpunkt intågade medlemmar av Lunds studentsångförening iklädda frack och shorts, dagen och väderleken till ära, och framförde en musikalisk kulturkavalkad med text av Bengt Hjelmqvist. Succén var given, den lundensiska blandningen av spexhumör, musikalitet, kvick poesi och fläkten av nostalgiskt vemod formade sig till den första jubileumsaktens finale grande.

Från Akademiska föreningen vandrade hela sällskapet över till Kulturen, där tusentalet medlemmar och gäster "örlade" i parken medan Bleckhornen, Lunds spelmansgille och Lunds renässansensemble musicerade mellan vita serveringstält och välansade gräsmattor. Programmet inleddes med att H. M. Konungen såsom förste besökare invigde jubileumsutställningen av stilhistoriska interiörer i det nyrenoverade Borgarhuset, som nu efter

4. Monter med fältmarskalken Rutger von Aschebergs fältservis i Borgarhuset.

flera års möda framstod i all sin glans. Utställningen i husets bottenvåning innebar att den första etappen var avklarad i projektet att i framtiden återställa den gamla inredningen från Georg Karlins tid i samtliga våningar och därmed få en kontinuerlig beskrivning av den borgerliga bostaden och dess bohag från senmedeltiden fram till sekelskiftet omkring 1900. De nyuppförda interiörerna väckte stort intresse och särskilt uppmärksammades de inramade tittskåpen, innehållande ting från barocken, vilka med arkitekt Gösta Hillfons hjälp arrangerats som tidstypiska "stilleben".

Trädgårdsfesten fortgick under några soliga, molnfria timmar med musik, sång och dans i park och byggnader, besök i det nyrestaurerade Dekanhuset och på den medeltidsarkeologiska utställningen "Lund – kyrkornas stad", ännu en jubileumsutställning som kommer att bli permanent. Så var det tid för H. M. Konungen att "avsmaka ett skänkt nationalmonument", d.v.s. en grandios spettkaka på två meter, som rests utanför Textilhal-

5. H. M. Konungen provsmakar den två meter höga spettkakan.

len. Smakbiten utföll till belåtenhet och efter en repetition av dagens vandring med hjälp av den nya modellen av Kulturens hus och anläggningar, uppställd i Vita husets entréhall, var kungabesöket och trädgårdsfesten till ända. Hundraåringen Kulturen hade, enligt samstämmiga uppgifter, visat sig från sin allra bästa sida, sprudlande av vitalitet och ungdomligt festhumör.

Dagen därpå upprepades programmet i valda delar för allmänheten, återstoden av spettkakan slukades av glada barn och även om arrangörerna var något matta var även denna dag festlig och välbesökt. Firandet avslutades med en inspelning från Kulturen av Sveriges Television med Allan Schulman som producent och Lasse Holmqvist som konferencier och kända personer ur Kulturens historia uppträdde såsom biskop Thomander, den svenska gymnastikens fader P. H. Ling, den hedniske hövdingen Bose m.fl.

Under sommaren förbereddes höstens jubileumsutställning som fick namnet "Förr och framöver", förlagd till Vita husets

6. Modell av Kulturens hus och anläggningar, gjord av Lars Sjöstedt. Finns i Vita husets entréhall.

överblick. Ett flertal diskussionsmöten med representanter från olika universitetsinstitutioner hölls under året och utställningen kom att utvecklas till ett stort samarbetsprojekt med Kulturens antikvarie Barbro Åstrand och tekn. dr Krister Wiberg från Tekniska högskolan i Lund som kommissarier. Utställningstemat utgick från Georg Karlins motto Forntid-Framtid. Med Lund som exempelgivare fokuserades åren 1882, 1982 och 2082. Olika ämnen såsom arbetsliv, hushållning, hus och hem, kommunikation, idéer och ideologier, lek och lust behandlades. Dessa teman återkom och åskådliggjordes i de tre tidsavsnitten. Utställningen öppnades den 24 oktober och tidpunkten erinrade om den första visningen av Kulturens samlingar i Lund under samma månad år 1882.

Utställningen, som innebar ett styvt arbete för alla deltagare,

7. Kulturens nya vägledning utkom under hösten.

var ett försök att ge en tankeväckande om än prismatisk bild av Lund som spegel av de stora förändringar samhället genomgått under hundra år med perspektivet vidgat mot framtiden. De mest märkbara förändringarna, såsom framgår av utställningen, har skett inom kommunikation och mathållning: från det första ångloket till dagens flyg, från den första telefonen till mikrodatorn, från hökeri och torghandel med lokala varor till snabbköp med alla världens produkter. Visionen av framtiden utformades med positiva förtecken av elever från Tekniska högskolan i Lund. Utställningen, som fått ekonomiskt bistånd från skilda håll, är beräknad att fortgå under en lång tid in på 1983.

Under hösten utkom den i många år efterlängtdade vägledningen över Kulturens samlingar och anläggningar under redaktionskap av förste antikvarie Gunilla Eriksson. Bibliotekstjänst ägnade vägledningen en mycket positiv recension med slutorden: "Kulturen är ett mycket levande museum av riksintresse, vilket även ger denna lilla pärla till bok riksintresse".

I Kulturens årsbok 1983 har vi valt begreppet "Ljus" som samlingsrubrik. Det är måhända ett pretentiöst tema, i varje fall mångfasetterat. Av de olika uppsatserna framgår några av de

8. Eva Nordenson lämnade i november månad Kulturen för att bli chef för Skansen och hela personalen önskade henne lycka till med en glad lunch, där hatt var obligatorisk.

många infallsvinklar ur vilka ämnet kan behandlas. Vi har försökt att beskriva både de självklara och de inte helt näraliggande effekter som ljus av olika karaktär har och har haft under olika tider. Som alltid i Kulturens årsbok har man valt att åskådliggöra uppsatsernas ämnen med föremål och processer hämtade från Kulturens samlingar och verksamhet.

Som avslutning på denna sammanställning vill vi på Kulturen varmt tacka alla dem, som varit oss behjälpliga med att göra jubileumsåret till ett stort och ljust år i Kulturens historia. För egen del vill jag uttrycka min varma tacksamhet för de goda åren i Lund, då jag nu lämnar posten på Kulturen för att verka på Skansen i Stockholm. Jag har haft fördelen att arbeta tillsammans med en skicklig personal, ett stödjande arbetsutskott och en generös styrelse med Nils Hörjel som handlingskraftig ordförande. Vidare med ett viktigt och betydande museum, värt all omsorg och omtanke. Jag är övertygad om att min efterträdare Anders W. Mårtensson med sin mångåriga kännedom om Kulturen och sina djupa kulturhistoriska och antikvariska kunskaper kommer att föra Kulturen mot ytterligare stabilisering och nya landvinningar.

STEN-BERTIL VIDE

Belysning i dialekternas ljus

I äldre tid, när dialekterna ännu var fullt levande, hade man i skilda trakter olika benämningar för samma saker och företeelser, ofta sådana som inte förekom i riksspråket. Detta gällde också belysning och belysningsmedel. När man inte hade tillräckligt dagsljus, så fick man skaffa *ljusasett* på annat sätt med hjälp av *ljustänt*, som man fick av olika *lysedon*.

Den äldsta belysningen var väl den, som kom från *gruvan* i den öppna spisen, d.v.s. själva eldstaden. Men man behövde också belysning i andra delar av bostaden, i fähus, loge och utomhus. Då torkade man *ljuseved*, som *spingades*, *spinkades*, *späntades* till *spingestickor*, *lysestickor*, *ljusvedsstickor* eller *fyrvedsstickor*, fast de senare användes också till att göra upp eld i spisen med. På en del håll ansåg man *glasbjörk* vara det bästa materialet till lysestickorna, men man hade oftast *kådeved*. Den sprakade rätt bra ibland och kastade gnistor. Därför hade man ofta ett kar med vatten som gnistorna föll ner i, och dessutom sattes någon, som inte hade något särskilt att göra, att passa stickan och *skara* av den förbrända *stickeskaren*, en s.k. *stickerykta*.

Lysestickorna brukade fästas i en ställning, ofta höj- och sänkbar. Den kallades *stickestake*, *stickedalla*, *ljusdalla*, *lysekäring*, *pertekäring*, *ljuskäring*, *kådekäring*. I Västbo i Småland hade man en *lyseklämma* för lysestickan på *länsmansstolpen* (hörnstolpen) i den öppna spisen.

Stickorna – såväl lysestickor som stickor att göra upp eld med – torkades i senare tid på en *stickehülle*, *stickepall* eller *stickertest* ovanpå sättugnen.

Lysestickorna ersattes så småningom alltmer av ljus. I början

1. Vaxstapelställ av järn från 1700- och 1800-talen. Fr.v, nedre raden H 20.2 cm, Boestad, Nottebäckes sn, Småland, KM 20.759; H 10 cm, Km 36.949; H 18.1 cm, Skåne, KM 12.043. Fr.v. övre raden ställ kombinerat med elddon med flintlås, H 25.4 cm, Gärnsås, Skåne, KM 4.662; H 22.2 cm, Glimåkra, Skåne, KM 1.408, H 30.4 cm, Blekinge, KM 8.987.

var det väl huvudsakligen i kyrkan man hade ljus, *altareljus* och *kyrkelyjus*. De senare var bl.a. i Småland ljus som varje familj hade med sig till julottan. Men man hade givetvis *julaljus* också hemma. Ibland formades de som *grenljus*, *tregrenaljus*, *tretaggaljus*, *klynneljus*. Sedan man börjat ha julgran, som i Blekinge också kallades *ljusgran*, hade man givetvis *julagransljus*.

Vanligen var det *talgljus* man gjorde, men också *vaxljus* förekom, och det var antingen *stöpeljus* eller *formaljus*. Ett stöpt talgljus kallades ofta *dank*, *talgdank*, *ljusdank*, *dangling*, *talgdangling*. En *klinedank* var ett smalt ljus som man kunde kleta

2. Vaxstapelställ av mässing och trä från 1700- och 1800-talen. Fr.v. nedre raden H 13.6 cm, mellansverige, KM 17.295, med vaxstapel KM 26.818; L 26.8 cm, Örtofta, Skåne, KM 34.846; H 11.8 cm, Sverige, KM 31.020; om. Överst H 22 cm, KM 36.562.

fast på väggen, om så behövdes. Ett smalt talgljus kallades *perta*, *pråsa*, *paltaljus*. En *pissepråsa* var en tunn pråsa av dålig talg som rann mycket, men det kunde också vara en pråsa som inte brann längre stund än att man hann kasta sitt vatten. I Småland drygade de fattiga ut talgen med kåda och fick *kådeljus*. En sorts långa och smala vaxljus lindades på en särskild ljusstake och hölls fast med en klämma. Detta var en *vaxstapel*.

Liksom när det gällde lysestickorna brukade också ljusen ibland ses efter av en s.k. *ljusasitta*, som skulle *snoppa*, *snypa* ljuset, d.v.s. klippa av den förkolnade delen av veken, *ljusaskaren*, *tånen*, när den blev för lång. Detta gjordes med en *ljusasax*, *ljusasnyttare*, *vekasax*. Det kunde också vara någon ojämnheter i

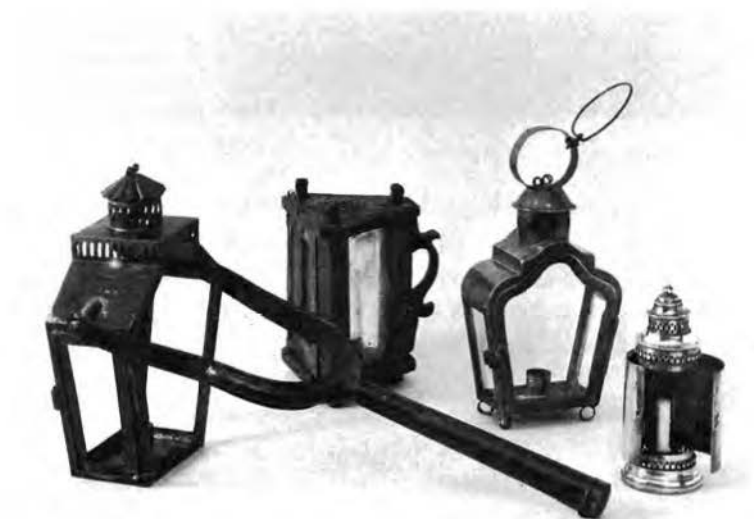
3. Ljusprofeter, användes till små ljusstumpar som trycktes fast på "profetens" piggar eller direkt i droppskälens botten. Pipförsedda "profeter" fungerade som oljelampor. Veken lades i pipen och brann även sedan all talg smält ner. Ljusprofeten kunde, som synes, sättas i en ljusstake, s.k. pråstake, eller hållas i handen vid tillfälliga besök i förrådsrum o. dyl. Fr.v. av trä och mässing L 17.5 cm, Ravlunda, Skåne, KM 56.726; KM om profet i ljusstake KM 47.358; av järnbleck H 13.2 cm, KM 15.784.

veken, en *tjuv*, som gjorde att ljuset *brännde* snett och *rännde* och som skulle rensas bort.

*Formaljus*en stöpte man i en *ljusapipa*, *ljusform*, *ljusastöpa*, *ljusastöpare*, men när man gjorde stöpeljus hade man vekarna hängande på en *ljusasticka*, *ljusaspeta* eller på en rund skiva *ljusastöpare* och doppade dem ner i talgen. Vekarna var av *ljusvekagarn*, *vekagarn*, *ljusgarn*. I pråsor använde man ibland *skattefallsveckar*. Hur man behandlade vekarna beskrives från Skurup: Man tog ofta *äfsingar*, *fälländar* av väven till vekar. De *snoddes* mellan händerna och skulle sedan *talbäras* (basas i smält talg), *stryas* (strykas), *reckjas* (räckas) och *jömnas ud* (jämnas ut) med händerna för att inte *lua sammen* (löpa samman) och *fnurpa si* (fnurra ihop sig). Man sade också i Skurup, att när *talen borja tryda* (talgen började ta slut) i stöpkaret och det började *rångla o blyddra* (bullra och bubbla) när vattnet trängde upp, så blev *ljusen fnarreda och kopparreda* (fnasiga och koppärriga).

4. Tranlampor av järn och bleck från 1700- och 1800-talen. Dessa kunde hänga eller sättas på en fot, se bild VI och I sid 26. Fr.v. nedre raden H 7.8 cm, Lund, KM 14.614; H 15.8 cm, KM 65.204; KM 50.859:89. Fr.v. övre raden H 27.5 cm inkl. krok, Brösarp, Skåne, KM 33.816; H 13.8 cm, Skåne, KM 33.429:2.

5. Lyktor. Fr.v. promenadlykta av järnbleck, tillverkad av C.P. Ahlgren, bleckslagarmästare i Lund, f. 1829, d. 1891, H 57.8 cm, KM 32.864:2; handlykta av trä, 1800-tal, H 21 cm, Lund, KM 17.752; handlykta av mässingsbleck, 1800-talets andra hälft, H 28.7 cm, KM 40.422; handlykta av mässing, omkring 1800, H 19.3 cm, KM 18.797.

6. Oljelampor av mässing avsedda att hänga eller stå. Fr.v. 1686, H 5.4 cm, KM 4.753; omkring 1850, H 53 cm, KM om; 1800-tal, H 18.5 cm, Sverige, KM 36.563.

Ljusen placerade man i *ljusastakar*. En sorts *vardagsljusstake* kallades i Markaryd för *ljusknekt*. *Ljusaklämman* eller *ljusaprofeten* var en ljusstake där ljuset klämdes fast i lagom höjd. Liksom man hade en lyseklämma för lysestickorna på spisstolpen i Småland hade man en *lysekrok* att hänga ljusstake eller hänglampa i.

De äldsta lamporna var mycket enkla och oljan i dem var *rovolja* eller *tran*, *tranolja*, *lysetran*. Vekarna var av garn, men från Halland nämnes också mårgen av *vekagräs*. Det var först med fotogenen man fick lampor som gav relativt bra ljus. Fotogenen kallades *fotesjé* (n-et uppfattades som bestämd artikel), *förtisjen*, *foteskin*, *tändolja*, *gasolja* eller enbart *olja*. De första lamporna var mycket enkla, ofta tillverkade av bleckplåt, *blecklampor*, senare av glas. De hade en rund flätad veke, ungefär som en grov ljusveke, som gick upp i en *lampetut*, och de gav ett

7. Lykta av trä med gåspennor.
H 26 cm, Östergötland, KM
10.764.

svagt ljus. En sådan lampa kallades *glisa*, *glira*, *glora*, *plira*, *plirka*, *tatterlampa* (tattarlampa) eller *glisemark* (lysmask), *daggmask*. De hade inget skyddande glas och slocknade därför lätt i luftdrag. I södra Småland kallades de skämtsamt för *paddelampor*, för man kunde inte säga "padda" utan att de slocknade. När man sedan fick lampor med vävd veke var de antingen *flatbrännare* eller *rundbrännare*, och lamporna benämndes ofta efter vekarnas bredd som mättes i linjer (1 linje ca 2 mm), 10 linjers, 14 linjers osv. Man hade antingen *hängelampor*, som hängde i en *lampekrok*, eller *stållampor*. De senare placerades ofta på en svarvad träkubb e.dyl. som kallades *lampeknubb*, *lampefot*, *lampeblock*, *lampebord*, *lampestake*, *lampepåg*. Den kallades också *lampedalla*, men en sådan kunde också hänga ned från taket, och denna kallades i Skurup också för *tärna*.

Utomhus och i fähus och andra utrymmen använde man lyk-

tor. Innan man hade lyktor med glas ersattes detta med horn, som var svagt genomskinligt, *hornlyktor*. Vanligare var *hinnelyktor*, där man i stället använde *lykteshinnor*, d.v.s. mellangärdeshinnor från slaktade nötkreatur. Även urinblåsor kunde tydligen användas, ty därom vittnar ordet *blärelykta*. I lyktorna använde man i regel inte hela ljus utan *ljusabitar*, *ljusastumpar*, *ljusasnäppar*, *ljusasnoppar*, *ändaljus*. Så småningom fick man *fårtisjenlyktor*, *lyktelampor* som *fähuslyktor* när man var i lagården, och ofta var det *flädermusalyktor*, som hade en flädermus som fabriksmärke.

När man *tröskade otte* tidigt på morgonen hade man en enkel lykta, *loglykta*, ofta en liten låda, som ljuset stod i. Den kallades också *logskrämpa* eller *ljuskista*. Det hände att man stöpte särskilda *logaljus* i matstrupan av slaktade djur, och man hade också *kådljus* eller *beckljus*.

Vid fiske med *ljuster* hade man en *ljuselykta*, *ljuselampa* eller *ljustrelykta*, och på finare åkvagnar hade man *lanternor*. Ibland hade man den ena lanternan släckt, och den kallades då på sina håll för *blindlykta*. Annars var detta ett namn på en handlykta, där man kunde skjuta en bleckplåt för, så att ljuset inte syntes. Ett annat namn på denna var *tjuvalykta*.

När man skulle tända belysningsmedlen hade man äldst stål och flinta som antände *fnöske*, *tinner*, *tönnar* eller kolat linne, som förvarades i en *fnuskeho*, *fnölask* eller *fnöltunna*. Man hade också stickor doppade i svavel, *svavelstickor*, *svavelspetor*, och när sedan tändstickorna kom, så fick de överta dessa namn, men de kallades också *tändspetor*, *rivstickor*, *rivspetor* och *nimmspetor* (nimm = behändig).

Så kom elljuset, och man talade om *lyseknapp* (strömbrytare), *lysestolpe* eller *ljusastolpe* (elledningsstolpe) och *lysesnor* (elledning inomhus). Men då började också dialekterna försvinna.

Uttalsformer har av utrymmesskäl i regel inte kunnat anges utan en konstruerad riksspråksform har getts då så behövts. Materialet är hämtat ur Dialekt- och ortnamnsarkivets i Lund samlingar från södra Sverige.

SIGFRID SVENSSON

Från talgdank till glödlampa

Till färgbilder VI-VII

Min fader, född 1865, kunde i skafferiet, "spiskammaren", i föräldragårdens boningslänga visa var på väggen man brukade trycka fast "präsan", talgdanken, när man behövde lyse. Innan han ännu fyllt femtio år kunde han i samma utrymme vrida på kontakten till det elektriska ljuset. Jag har återkommit till detta exempel flera gånger i tidigare framställningar, helt enkelt därför, att det gjort ett så starkt intryck på mig. Det har gett ett åskådligt stöd åt uppfattningen, att folkminnen också kan vara något av fornminnen.

Om talgdanken inte direkt avlöstes av glödlampan, så kan i varje fall samma generation ha mött båda. Den ort det här gäller är Löderups socken i sydöstra Skåne, idag mer bekant som Österlen. I fars hem stöpte man talgljus i en bleckform för två ljus i taget, men det fanns på andra håll formar för fyra eller fler ljus. "Till vardagsljus", har han berättat, "användes veke av blångarn, men skulle det vara litet bättre köptes ett slags mjukt bomullsgarn s.k. ljusagarn till veke". Man hade också möjlighet att till ett "handelsställe" i byn leverera talg och mot en viss mellanavgift få ljus i utbyte. Här stöptes ljusen i stora formar för många ljus. I vissa hem höll man kvar det gamla sättet att doppa vekarna i ett kärl med flytande talg, man fick då "doppe-ljus". På 1870-talet började man dock att mer och mer använda stearinljus (Nordiska museet, E.u. 12450).

Men att ljusstöpning förekom under samma årtionde även i det i övrigt mer nyhetsinriktade motsatta hörnet av Skåne framgår av Hilma Clemenssons minnen från barndomshemmet Björka inom Hälsingborgsområdet. Också här användes då ännu "präsor", som man fick när talgen inte räckte till längre för

1. Tranlampor av lergods, 1700- och 1800-talen. De kunde, som lampan i mitten, ställas på en fot. Till järnlampor användes gärna en svarvad träställning, s.k. lamppekubb. Fr.v. H 8,6 cm, KM 20.625; H 7,5 cm, KM 9.310, fot, KM 26.955; H 10,6 cm, Färgaryd, Småland, KM 11.750:2.

riktiga ljus. Då doppades istället de flätade vekarna i den överblivna massan ("Kring kärnan" 13).

Vår gård var en vanlig bondgård, Björka däremot en mindre herrgård, men i ingetdera fallet har bibehållandet av ljusstöpningen orsakats av ekonomiskt tvång. Det var det däremot för familjen i det husmanshem i Löderups grannsocken Borrby, som Selma Frode Kristensen berättade om i sin märkliga bok "Vid brunnen". Här stöpte mormodern ljus och pråsor, Vekarna var av grovt skättefallsgarn, talgen kom antagligen från ett får som slaktats när det blivit för gammalt.

Det förekom alltså två slags "efterblivenhet". I de förstnämnda fallen var den orsakad av den bondetradition, som föreskrev, att inte köpa nya ting som självhushållet sedan gammalt var vant att skaffa sig genom egna produkter. I det fattiga husmanshemmet på utmarkerna var det en hård nödvändighet, som sträckte sig in i det nya seklet.

Från grannhäradet Albo skriver Ola Cappelin, att ljusstöpningen "var i det närmaste bortlagd på 1870-talet, men redskapen funnos kvar". Det var i fiskeläget Kivik; i de fattigare socknarna inåt häradet var de i bruk senare. Ytterligare ett exempel på hur talgdanken användes ger Signe Forsberg från Albo, när hon berättar om "Ola Skeaman", som var så fin på att göra behändiga "flöda-sker", d.v.s. skedar med runt blad att

2. Skomakare i arbete. Fotogenlampans ljus förstärks och koncentreras på arbetsstycket med hjälp av en vattenfylld glaskula. Foto Mogens Didrichsen.

skumma grädde ("flöde") med. Att skumningen kunde vara knepig med en vanlig sked vet ju var och en som levt före standardmjölkens tid. Signe berättar: "Det var inte lätt att utföra skumningen vid dåligt 'ljusasett', när mor smetade fast pråsan vid kanten av mjölkbunken". Samma författare ger också exempel på hur noga man var med att ett talgljus skulle utnyttjas till så att säga sista droppen. Det gäller "Celia färekvinga", som kallades så för att hon mot betalning lagade ("färade") strumpor och kläder åt drängar och andra som saknade fruntimmershjälp. När Celia en kväll öppnade dörren för en gäst som visade sig vara på friarestråt, hade hon i ena handen "profeten eller ljusaknekten, en träpinne med tre nubbar i att sätta talgljusbiten på". I Kulturens årsbok 1963 har Nils Nilsson avbildat en sådan "profet" och utrett hur den fått sin överraskande benämning.

I S:t Olofs socken i Albo gjorde jag 1923 följande uppteckning: "Sämre folk (d.v.s. fattiga människor) hade inte råd att

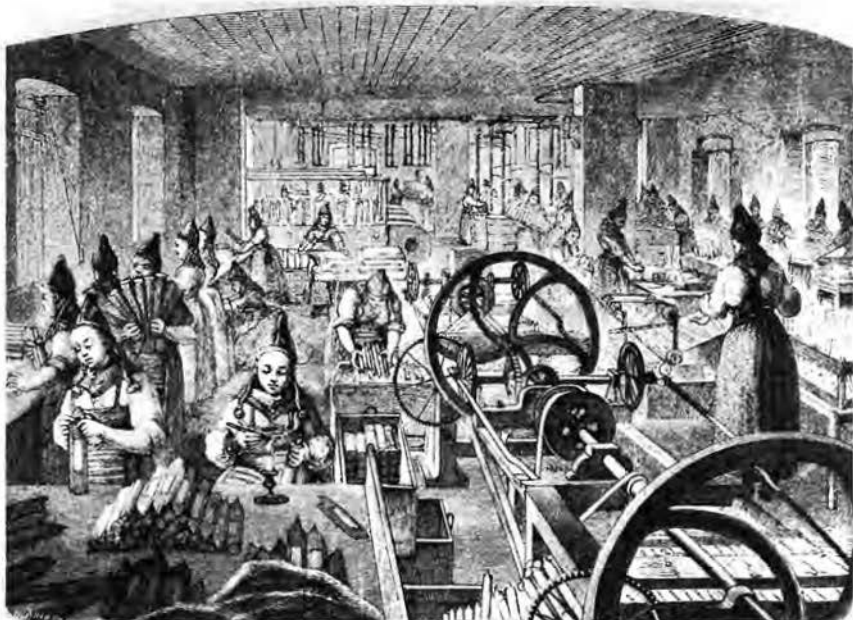
skaffa någon talg. De hade en tallrik med tjära, som de lagt en veke av linne i. Ovanpå tjäran låg ett järnstycke, annars hade det glött i hela tallriken. Sedan kom tran. Då hade de lampor av lera, liksom två fat ovanför varandra. På det översta var en nåbb, där veken låg. Sedan kom blecklampor som såg likadana ut. Veken gjordes av säv. Man tog mårgen och torkade den vid kakelugnen. Det blev utmärkt. Hade de inte sådana vekar tillreds, gjorde de en veke av någon gammal trasa".

Sagesmannens berättelse om tjärtallriken grundar sig säkert på självsyn, men hans uppfattning om tjära som lättåtkomligare än tran är nog en missuppfattning. Vid kusterna kunde man själv koka tran av torsklever och fiskavfall. Saknades den resursen dugde en igelkott. Signe Forsberg berättar från Albo: "Riktig tran hade Nilla ej råd att köpa utan sådan fabricerade hon själv genom att en pingso, igelkott, fick släppa till livet. Den flåddes och fettet smältes till talg, det blev tillräckligt ljusasett för den mörka stugan".

Förekomsten av vekar av säv, "lampegräs", har utförligt utretts av Gösta Berg i en uppsats i Saga och sed 1980. De omtalas i 1700-talets resebeskrivningar och får "beröm" för att minska åtgången av tran. Hur hårt sparsamheten genomgående drevs i fråga om belysningsmedlen kommer också till synes, när en gammal lantarbetare i sina minnen berättar: "När det var månljust satt mor uppe om nätterna och kardade för att vi skulle spara på lyset".

Men det var inte bara hos fattigman det sparades. Hilma Clemensson, ovan citerad, berättar från föräldrahemmet: "Till nattlampan i barnkammaren användes ett glas halvfullt med vatten, där ovanpå ett slags olja – troligen rovolja – och på den placerades ljusmanchetter av bleck med en veke i mitten som tändes. Sådana köptes färdiga i ovala spånkartonger. Det blev en tillräcklig belysning på natten". Detta var ingen uppfinning på Björka utan en tidigare vanlig anordning för nattbelysning; oljeförbrukningen var ringa och lampan släcktes automatiskt, då oljan var slut och veken nådde vattnet. Hilma Clemenssons skildring fortsätter: "Senare blev det ju fotogenlampor, en liten för nattbelysningen och många stora till de olika rummen".

Fotogenet hade kommit till Sverige på 1860-talet men hade

3. Inslagning av ljuspaket på Liljeholmen. Träsnitt ur Svensk Familjejournal 1870.

ännu under det följande årtiondet en sparsam användning på landsbygden. Allt som i självhushållets dagar skulle betalas med kontanter betraktades som dyrt. Men fotogenpriset à 76 öre litern var nog objektivt sett högt, vilket förklarar att pråsor och tranlampor behölls längre än vad man av deras ineffektivitet kunde väntat.

När sedan fotogenet förbilligades – vid sekelskiftet var priset 14 öre litern – slog fotogenlampan snabbt igenom, dock med sparsamhet alltså som riktmärke. Ännu i min barndom i början av seklet fanns små handlampor med ett minimum av fotogenförbrukning. Vi kallade dem för "plirkor" och tyckte i protest mot att ej få använda bättre, att de "lyste knappt sig själva". Selma Frode Kristensen berättar: "Omkring 1904 fick vi en riktig lampa. En tiolinjers [mättet på lampglaset]. Det var en enastående händelse. Bara vi hade fått lov att använda den, men

4. På Kilian Zolls bild "Torp emillan Eksjö och Rödjenäs" läser barnet i skenet från brasan medan mor och far får ljus från lysekärningen, stickedallan. Fler uppspäntade stickors finns till hands lutade mot bordet. Lavering. KM 8.824.

det skedde blott en och annan gång vid högtidliga tillfällen. Eljest stod den på dragkistan [byrån] och såg fin ut". Lampan var en gåva av en ung släkting, som till sitt bröllop fått inte mindre än fem lampor till en blygsam bostad på två små rum. På bondgårdarna var lampor av detta slag i bruk åtskilliga år före sekelskiftet. De blev sedan allt ljusstarkare. En motsvarighet till vad då tioåriga Selma kände 1904 inför familjens 10-linjerslampa upplevde jag själv senare (det måste ha varit före 1914) i en familj som fått en lampa med glödljusbrännare d.v.s. försedd med en glödstrumpa kring lågan. Det var i en hantverkarfamilj som även i övrigt lagt sig till med "köpstadsvanor".

Tranlampor har särskilt varit i användning i sydöstligaste Sverige. Det hörde samman med att dagligrummet här uppvärmdes av en sluten sättugn, en "järnkakelugn", som eldades med torv från skorstensrummet, "illaren". Den gav bra värme men ingen belysning. Mats Hörnlén låter i sin bok om Ingelstads härad sin sagesman berätta: "På räckarna över järnugnen ligger "lampe-dallan". Under vinterkvällarna hänger den på en spik i första

5. Stickedallor, s.k. lysekärringar, i olika modeller av järn och trä, höj- och sänkbara. Fr.v. KM 46.949, KM 14.614 och KM 4.415:a.

bjälken i närheten av järnugnen. Den uppbär en brinnande tranlampa av lera – det enda lyse vi har i stugan vid denna tid”. Signe Forsberg har en motsvarande skildring från Albo härad av hur det gick till när ”Trued skräddare” och hans gesäller var på arbete i en gård. ”Tidigt föll skymningen på och då förflyttade sig skräddarna omkring lampedallan som hängde i takbjälken. Lyset bestod av en tranlampa, en lerbehållare med snibb för veken, som utgjordes av sävens torkade märg. För att erhålla god belysning hängdes under bjälken en stenkula, som samlade ljuset på en punkt”. Denna ovanliga reflektor var tydligen ett surrogat för den vattenfyllda glaskula som är välbekant från äldre skildringar om skräddare och skomakare.

Vid sidan av tranlamporna fanns talgljus. Det var vid jul sådana togs fram, de var inte för vardagsbruk. Ola Cappelin berättar om julaftonen: ”När kvällen kom låg en vit duk på bordet och stod två ljus i sina tennstakar med klippt och krusat

papper omkring. Det var högtidligt med ljus istället för den osande tranlampan. Ljustakarna sattes sedan i fönstren under juldagarna" ("Gammal sed och tro i Kivik").

Talgljusen kom hos allmogen att förbli en lyxvara avsedd för högtidsbruk. Ett exempel på värderingen fick jag en gång i Dalarna vid nedtagandet av en gammal stuga till Skansen. På gavelväggen i husbondefolkets inbyggda säng satt två märlor inslagna, vilkas användning syntes mystisk. En utfrågning gav vid handen, att här hade gårdens talgljus varit upphängda på en pinne för att ovanför mors och fars huvud vara tryggt förvarade.

Liljeholmens stearinfabrik i Stockholm grundades 1839, men först under de senare årtiondena av 1800-talet nådde stearinljusen ut på landsbygden. Särskilt vid jultiden blev det då ett överdåd av ljus. Sparsamheten började vika. Det var som om man i jultid ville ta tillbaka något av vad man i ljusväg tidigare försakat. Liksom i Kivik ställdes också i min hemby ljus i fönstren. Det var mot landsvägen, kyrkvägen, och de tändes till glädje för julottefararna, men naturligtvis också för den egna prestige. Här snålades inte i jultid!

Utanför sättugnens område har man i äldre tid haft en öppen hård, som alltså förekommit i större delen av Sverige. Det var en eldstad som på en gång gav värme och lyse men krävde stor tillgång på skog. Med ved fick man andra flyttbara belysningsmedel än på slättbygden. För folket på Österlen började skogsbygden norrut redan i Albo. Härifrån har Signe Forsberg berättat om "Vispa-Kitta" (hon tillverkade och sålde vispar): "Den gamla gick till sängs vid sken av stickblosset, vilket lades på spisen och fick brinna tills det själv slocknat". Och om "Trued vaktepåg" säger hon, att ett viktigt arbete som anförtrotts honom i hemmet i backstugan var "att passa spåndallan" en höj- och sänkbar ställning, som istället för plats för en tranlampa hade en klyka, i vilken kunde klämmas fast en brinnande trästicka.

Den flammande elden var människornas första ljuskälla när mörkret föll på. Tog man en eldbrand för att lysa sig med utanför ljusskenet från brasan var torrvedsstickan spontant uppfunnen. I det ovan omtalade husmanshemmet i Borrbys hade man inte tändstickor till vardags. "Det var köpesaker och närmast lyx. Morfar spämtade trästickor som han band i små knippen. Det

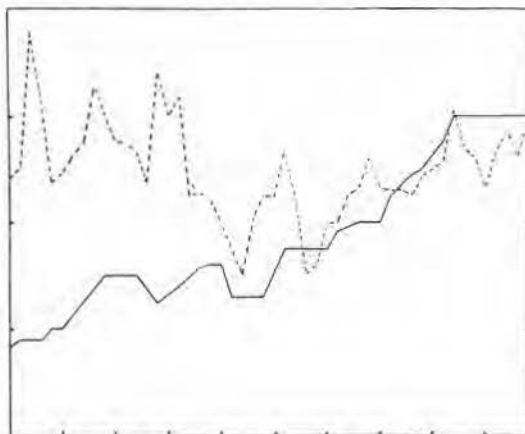

6. Interiör från Blekinge med en inmurad nisch s.k. "lillfyr", i huvudsak använd för belysningens skull. Foto Sigfrid Svensson.

hängde alltid ett sådant knippe späntstickor vid spiseln. Man tog en sticka, stack den i torvglöden och fick eld. Stickan kunde användas flera gånger". Det kunde varit en av fattigdom betingad, lika spontan handling som att lysa sig med ett brinnande vedträ, men förberedelserna att spänta stickor och hänga dem till tork anger, att så gjordes av gammal tradition.

För torrvedsstickan hade man en "spåndalla", ofta kallad "lysekärring". Stickorna kunde också stickas in mellan väggarnas stockar eller klämmas fast i inslagna hållare. Det fanns också ett talesätt, tvärtemot vad som ovan nämndes som beröm åt Trued, att om en dräng inte kunde slöjda eller i övrigt var oföretagsam, så var han en karl som blott dugde till att hålla pärtan d.v.s. lysstickan.

De timrade boningshusen var ofta dåligt isolerade med stort slöseri av skog som följd. Men för att kunna reglera bränsleåtgången efter behovet av värme eller lyse fanns ofta i eldstaden en inmurad nisch med egen rökgång, en s.k. lill- eller ljusfyr. Den

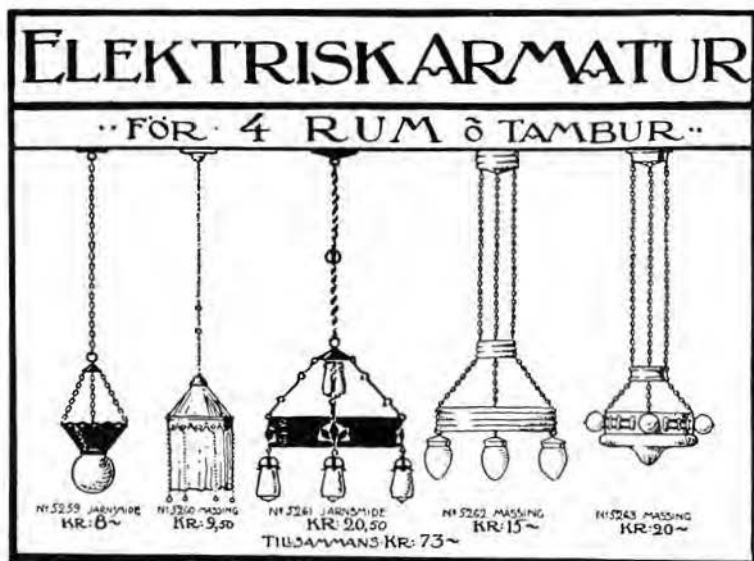
7. Kurvor visande rågpris (streckad linje) och dagsverkspris 1865–1914. Ur E. Sommarin, *Det skånska jordbrukets ekonomiska utveckling 1801–1914*.

användes i huvudsak för belysningens skull, ibland kanske också när man ville skjuta till skorstensspjället.

*

På senhösten 1914 kom elektriciteten till sydöstra Skåne, levererad av Hemsjö kraft a.b. med huvudkontoret i Hemsjö i västra Blekinge. Det var ett 1906 bildat företag som avsåg att utnyttja vattenkraften i de västblekingska åarna och i Helgeån. Hemsjöbolaget kom att få stor betydelse för elektrifieringen av östra Skåne. För att komplettera vattenkraften – 1911 var ett besvärligt regnfattigt år – byggde företaget ett ångkraftverk i Karlshamn. Och 1913 uppfördes i Tomelilla för den elektriska instrumenteringen det första utomhusställverket i Europa. År 1920 sammanslogs Hemsjöbolaget med Sydsvenska kraft a.b. (Sydkraft).

Det var strategiskt klokt av företagsledningen att så tidigt inrikta sig på Österlen. Här fanns tätbebyggda byar och bärkraftiga jordbruk, som kunde förbilliga ledningarna och garantera stor förbrukning. Man kunde här räkna med att elektriciteten inte bara skulle tas i bruk för belysning utan också för jordbrukets stationära maskinpark, alltså för tröskor, kvarnar för fodersäd, hackelsemaskiner, pumpar för vatten till kreaturen etc.

8. Elektrisk armatur 1911. Ur E. Andrén, Böhlmarks.

Här fanns också resurser även om samtidigt sydöstra Skåne var känt som ett mycket konservativt område. Om det sammanhang som här existerade säger Emil Sommarin klarsynt, att de goda förmögenhetsförhållandena på den skånska slättbygden främst torde kunna tillskrivas "en omsorgsfull förmögenhetsförvaltning som gjorts traditionell genom århundradens erfarenhet om växlingen av dåliga tider med goda".

Men hur kunde då en sådan genomgripande och kostsam nyhet som elektrifieringen så snabbt slå igenom 1914? Sett i stort hörde genombrottet samman med att även den sydöstra delen av den skånska slättbygden vid 1800-talets slut hastigt påverkades av livsföringen i städer och stationssamhällen. År 1894 hade sockerbetsodlingen kommit i gång här på orten och därmed hade det blivit bättre tider för lantbruket. I min egen situation tog moderniseringen sig uttryck t.ex. i att jag uppfostrades att säga "pappa" istället för "far" och att jag som småpojke fotograferades med en lös vit spetskrage på min sammetsjacka. Även heminredningen tog intryck av herrskapsfolks bostadsvanor. Men på

Österlen var det dock inte belysningen som blev avgörande för hitdragandet av elektrisk ström utan det ovan antydda behovet av maskinkraft. Dagsverkspriset fördubblades gott och väl 1891–1914 och tjänstefolkslönerna ännu mer. Det hade börjat bli svårare att få arbetsfolk på grund av industrialiseringen, utvandringen, järnvägsbyggandet och tillströmningen till tätorterna. Tillkomsten av en organiserad lantarbetarrörelse och inträffade strejker kan också ha förskräckt: elektrifieringen var i hög grad arbetsbesparande.

Den regniga hösten 1910 hade för östra Skåne betytt något av en skördekatastrof som sitter kvar i mitt eget minne. Men den fick dock endast tillfälliga verkningar. Det nya seklet hade i sin helhet inneburit förbättrade konjunkturer. Den försiktighet varom Sommarin talar i det ovan anförda citatet gav vika. Och genom världskriget visade sig elektrifieringen bli en god investering. Ett litet exempel inom det område som här är aktuellt är att fotogenpriset från 12 öre pr liter 1912 steg till 71 öre 1919.

Som en kontrast till vad som relaterades i de inledande raderna ovan kan nämnas, att när författaren höstterminen 1914 började sin skolgång vid läroverket i Ystad fanns endast fotogenlampa i det förhyrda vindsrummet. Men efter skolans slut kom jag hem till en jul strålande i det nya elektriska ljuset.

Referenser

- Andrén, E., Aktiebolaget Arvid Böhlmarks lampfabrik 1872–1937. 1937.
 Berg, G., Tranlampor och sävvekar. (Saga och sed 1980).
 Forssell, N. (utg), Liljeholmens stearinfabrik 1839–1939. 1939.
 Sommarin, E., Det skånska jordbrukets ekonomiska utveckling 1811–1914. Skrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen. 1917–1939.
 Svensson, S., Från gammalt till nytt på 1800-talets svenska landsbygd. 1977.

OSCAR REUTERSVÄRD

Gösta Adrian-Nilssons mirakulösa solfångare

På den stora utställningen över Fernand Léger och 1920-talsmodernismen i staden Paris museum för modern konst våren 1982 stannade den internationella sakkunskapen med häpnad och beundran inför ett skänkt konstverk. Det var en av dyrgriparna ur Kulturens väldiga samling av GAN-collager, "Apparat för magasinering av solljuset (marin)", utlånat av Lundamuseet för att också vandra vidare till andra europeiska konststäder.

Detta fantasiprojekt ingick i expon som exempel på epokens maskinromantik. Det hängde vid sidan om Légers "Mekaniska element" och landsmannen Carlsunds "Röda maskinen" för att illustrera hur en riktning inom kubismen tyckte sig finna en oupptäckt skönhetsvärld i teknikens stålglänsande rekvisita och av denna konstruerade en science-fictionmässig maskinpark på målardukarna.

GAN:s representation på utställningen blev en återupptäckt för världspubliken. Som ung hade denna konstnär från Lund väckt uppmärksamhet på independentsalongerna i Paris men sedan glömts. Nu blev man påmind om en mästare, som stod i odiskutabel jämnbredd med de stora avantgardisterna i seklets första fjärdedel. GAN:s collage visade i blyxtbelysning hans kongeniala anslutning till de radikala rörelserna inom diktningen och bildkonsten ute i Europa.

Varje kännare på utställningen kunde alltså se "Apparat för magasinering av solljuset (marin)" som ett "poème simultan" i dåtidens mening, där innovationer från fransk kubism, tysk dadaism och rysk konstruktivism smält samman till en helgjuten poetisk vision.

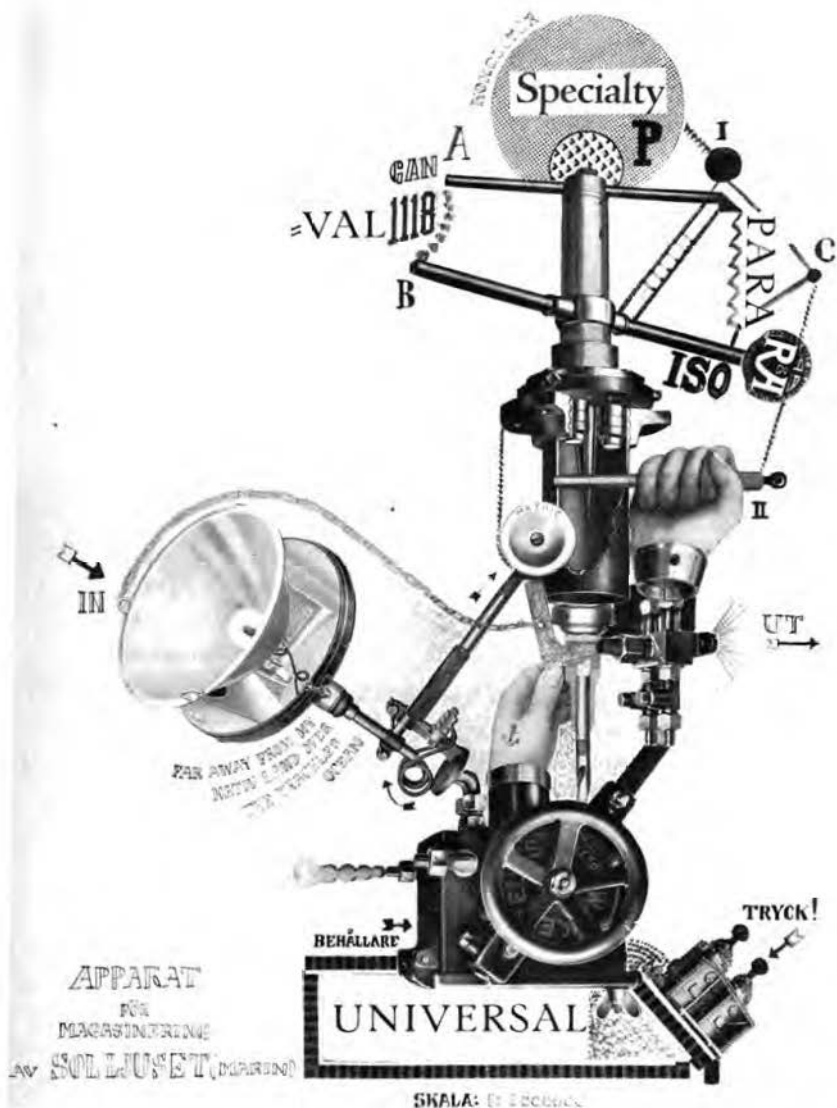
Men vad som i ett följande ögonblick nästan slog nack-aut på

publiken i Paris var det format, som GAN tänkte sig på solfångaren och angivit underst i bilden. Där fick betraktarna läsa: "Skala 1:1000000". Kompositionens höjd på trettio centimeter multiplicerad med miljonen gav ett vertikalmått på 300 000 meter, alltså precis tusen gånger höjden hos den järnkonstruktion, som reste sig inte långt från utställningsbyggnaden, d.v.s. Eiffeltornet!

Detta suveräna bollande med nollor leder associationerna till futuristen Majakovski, som vid denna tid fått sin diktsamling "150,000,000" publicerad på franska i Paris. Och som säkert slukades av GAN. När jag ser collageet kommer jag också att tänka på den ryska poetens första tryckta poem "Natt", där han besjunger de sista solstrålarna och deras spegling på en fönster-ruta.

Den främsta inspiratören till denna meta-mekaniska fantasi var i alla fall GAN:s lärare i Paris, Léger. Torkel Eriksson har i ett tidigare sammanhang presenterat den solmagasinerande apparaten och i en välformulerad sats påvisat hur GAN i sitt collage "omvandlar maskinen till ett poetiskt väsen i människans tjänst". Detta är ingenting annat än en lydig tillämpning av lärarens grundsatser om måleriet och dess konfrontation med den framstormande tekniken. Maskinerna var enligt Léger sköna men farliga odjur. En uppgift för konsten var att upprätta balans och harmoni mellan det mekaniska och det mänskliga, att visa det sköna hos maskinen. Som ett litet tecken på elevförhållandet till Léger ser jag GAN:s sätt att utforma ångutsläppet ur apparatens solmagasin. Det är en serie av Légers karakteristiska, klot-runda rökpuffar.

En tredje inspirationskälla var Max Ernsts collage, som visades på en utställning i Paris 1921. Där ställdes GAN inför en överväldigande värld av fantasmagorier, iscensatta av den tyska dadaisten genom att hänsynslöst sammankoppla organiska och tekniska bildfragment. Av GAN själv fick jag veta varför han vid denna tid tillgrip collageet på liknande sätt och under två år kunde skapa ett så enastående stort antal mästerverk i denna applikationsmetod. Han berättade att han överfölls just då av en våldsam ström av poetiska ingivelser. Tack vare collage-tekniken, där han snabbt klippte ut bitar ur reklamtryck, tidskriftsillustra-

1. "Apparat för magasinering av solljuset (marin)", collage av Gösta Adrian-Nilsson.

tioner, etiketter o.s.v. och komponerade ihop dessa, lyckades han fånga upp alla dessa bildidéer.

Det var i början av 1950-talet som jag fick intervjua konstnären fyra gånger. Vid två av dessa gled han flyktigt in på sina collage. Dessa besök hos honom på Bastugatan i Stockholm blev mycket speciella genom deras rigorösa precisering på minuten. Jag beviljades var gång en audiens på tre kvart och jag skulle genomgående infinna mig en kvart över tolv. "Då har jag min mottagningstid", betonade han. Under utfrågningen kastade han då och då en blick på sitt fickur, som han hade i västen. När fyrtio minuter gått, avbröt han mig: "Nu återstår fem minuter!" Och jag avrundade snabbt intervjuerna. När klockan slog ett reste konstnären sig ur stolen och jag fick tacka och gå.

Jag trängde mig på GAN, som då blivit extremt människofientlig och egentligen inte tog emot besökare, för att få fakta om hans kontakter med Léger och Carlsund och om hans kreerande av kubistiska dräkter för svenska baletten och Stockholmsoperan. Och vid en av intervjuerna förklarade han alltså i förbifarten, när han var inne på åren 1922 och 1923: "Jag höll på att sprängas av idéer vid den tiden. Collagen blev min räddning. Jag arbetade dag och natt vissa perioder med att komponera mina collagearbeten."

Den följande gången sköt han in som en parentes en intressant värdering, när han redogjorde för sin produktion under 1920-talet: "Mina bästa saker under Parisåren var egentligen collagen."

GAN klippte gärna in rikligt med bokstavstexter i collagen. Tryckta på olika språk. Hans "Luftnavigeringens triumf", som också lånades ut av Kulturen till Parisexpon, är helt franskspråkig. Solapparatens texter är på engelska och svenska, undantagandes de grekiska prefixen "Para" och "Iso", som väl konstnären klistrat in för att ge visionen en vetenskaplig och esoterisk prägel. Och de båda engelska huvudrubrikerna "Speciality" och "Universal" skall nog proklamera att detta är hans världspatent.

Själva beskrivningarna och instruktionerna är på svenska, beledsagade av pilar och utropstecken. "In" visar en uppåtriktad, trattformad reflektor, fylld av infångat ljus och i nedre regionen ser vi en "Behållare", som magasinerar den svårtämjda varan.

Strax intill står uppmaningen "Tryck!" och en pil pekar på en knapp. Och nu släpps solljuset fritt vid "Ut", där det strömmar fram i ett divergerande strålnippe.

Avgjort överraskade blir vi vid upptäckten att solapparaten manövreras av två gigantiska mänskohänder i metallblänkande stålmanschetter. Inför den svindlande skalan hos dessa fantomhänder kommer man att tänka på de orientaliska sagornas luftandar, som blixtnabbt åtlyder sina herrars befallningar och flyttar palats och hela städer från ställe till ställe.

Men här är det en fartygsmaskinists händer, som åtgärdar apparaten. GAN har inte förlorat fixeringen vid besättningarna på däck och bemanningen i maskinrummen. På vänsterhanden ser vi ett blått ankare tatuerat.

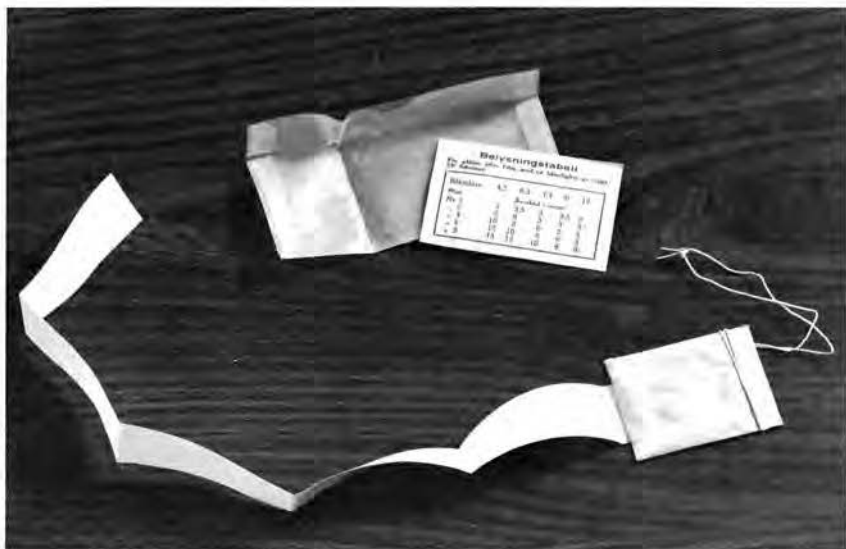
Här fastslås nu att collaget utom att vara ett maskinromantiskt drömmeri också är en "havsfantasi", eller ordagrant en "marin", som konstnären inom parentes satt in som temabeteckning i titeln hos konstverket.

Man tycker sig nu fatta solmaskinens fulla mening, att alltså tydligen vara en fyranläggning, som lagrar ljuset om dagen och skickar ut det om natten. Och antagligen såg GAN i sin poetiska syn den kolossala solapparaten stationerad till havs på en plattform. För att positionen tänks långt från fastlandet och kontinenterna talar de högsjöfarande sjömännens nostalgiska sång, som konstnären textat kring uppsamlingstratten och som ackompanjerar solljusets inströmmande i den underbara ackumulatorn: "Far away from my native land, over the trackless ocean."

Magnesium och fotografi

Ett ständigt problem för de tidigaste fotograferna var att få ljuset att räcka till för plåtarnas svärtning. Emulsionerna hade ännu låg ljuskänslighet, och de konstgjorda ljuskällor som fanns att tillgå var inte till någon hjälp. Man var i stort sett hänvisad till att fotografera i dagsljus.

På 1860-talet började man kunna framställa magnesium i ren form och det visade sig att det här fanns en lösning på problemet. När en magnesiumtråd antändes, brann den med ett mycket skarpt vitt ljus och nu blev det möjligt att någorlunda behändigt fotografera på ställen, som tidigare krävt kanske flera timmars exponering. På detta sätt togs t.ex. fotografier inuti Cheopspyramiden. Det fanns emellertid två nackdelar som gjorde att magnesiumtråden inte fick allmän användning trots att den gav bra ljusutbyte. Dels var den mycket dyr att framställa, dels var den svårantänd. På 1880-talet hade priset på magnesium sjunkit kraftigt och nu hade man också kommit på att blanda magnesiumpulver med ett syreavgivande ämne, t.ex. kaliumklorat, vilket underlättade antändningen. Efter denna förbättring kunde pulvret fås att hastigt blossa upp i en kraftig blixtnär det kom i kontakt med en öppen låga. Tillsammans med ökad ljuskänslighet på plåtarna gav detta i ett slag helt korta exponeringstider, 1/30–1/60 sekund. Man fick dock vara noggrann med tillblandningen; om proportionerna blev felaktiga kunde pulvret bli rent explosivt. En annan olägenhet som man fick dras med, var att en stor mängd rök och aska spreds i rummet när blixtpulvret förbrändes, något som gjorde att porträttfotograferna var återhållsamma med att använda det. Ett stort antal blixtpapparater konstruerades nu på olika håll och med de mest skiftande lösningar på

antändningsmekanismen. På enklare apparater blåstes blyxpulver in i en spritlåga med hjälp av en gummiblåsa (s.k. pust-lampor), i mera avancerade konstruktioner kunde det finnas magasin med tändstickor som automatiskt antändes och fördes till pulvret, det hela synkroniserat med kamerans slutare. Vid sekelskiftet, då torrbatteriet hade lanserats, började även elektrisk antändning att användas. Den enklaste anordningen å andra sidan, var förmodligen den som visas på bilden. Papperspåsen med blyxpulver hängdes upp på lämpligt ställe i rummet, man rev ett litet hål i påsen för lufttillförsel och så tände man fyr på den vita pappersremsan, öppnade slutaren på kameran och inväntade blixten. När pulvret förbränts stängde man åter slutaren och exponeringen var klar. Denna enkla pulverblyx fanns att köpa ännu i slutet av 1950-talet och då hade utvecklingen nått så långt att pulvret kunde påstås vara rökfritt. Mot slutet av 1920-talet kom en ny uppfinning – som byggde på en idé framförd redan 1882 – att locka fotografernas intresse från magnesiumpulvret, nämligen blyxtlampan. Därmed inleddes en ny era av blyxtofotografering helt fri från besvärande rökmoln.

Antika oljelampor

När vi talar om belysning använder vi ofta ordet "lampa". Detta ord har följt belysningens historia, från fackla till elektrisk glödlampa. Det grekiska ordet "lampas" (av lampo, lysa) betydde ursprungligen "fackla", men kom redan före Kristi födelse att användas även för att beteckna "oljelampa". Genom latinets förmedling har sedan ordet fått stor spridning i moderna språk.

Under antiken begagnades alltså facklor och oljelampor, men även vax- eller talgljus som belysningsredskap. Eftersom tillgången på olivolja var god i medelhavsländerna blev oljelampor mycket vanliga. De kunde tillverkas i olika material, de dyrbaraste i guld, de vanligaste i brons och keramik och det är framför allt lampor i sistnämnda material, som finns bevarade i stor mängd. En bidragande orsak till detta var bruket att skänka dem som votivgåvor till gudarna och som gravgåvor till de döda. Lampor av metall har smälts ner eftersom metallen var värdefull och kunde användas på nytt. Genom fynden i Pompei och Herculaneum vet vi att bronslampor varit vanliga i hemmen vid den tid då dessa städer förstördes. Förutom lampor har även ställ blivit bevarade, som visar hur man löste problemet att placera ljuskällan på lagom höjd.

Några lampor ur Kulturens samlingar kan illustrera lampans historia under antiken, bild 1. De äldsta modellerades för hand och har formen av en öppen skål, på vilken kanterna vikts in för att hålla veken på plats, lampa 1. Sedan övergick man till att dreja skålarna i stället och göra allt större invikningar, lampa 2. I östra medelhavsområdet tillverkades lampor som har formen av en trekantig hatt (cocked-hat lamp), se lampa 3. Denna typ utvecklades sedan i Athen till den slutgiltiga form, som är utmär-

1. Övre raden fr.v. lampa nr 1 och 2 från Karthago, avsedda för två veckor, 600- eller 500-talet f.Kr.; nr 3 "cocked-hat" lampa från Cypern (?), 500-talet f.Kr., KM 21.861. Mellanraden fr.v. grekiska lampor av hellenistisk typ. Lampa nr 4 drejad, KM 27.895 a; nr 5 och 6 formpressade med dekor av fiskar, festong och blad i relief, KM 39.574 och KM 25.364. Nedre raden fr.v. romerska lampor. Nr 7 från slutet av republikansk tid, KM 16.393; nr 8 volutlampa, första århundradet e.Kr. Dekor: Lejon som överfaller hjort, KM 32.573; nr 9 "firmalampa", på undersidan signerad FORTIS, ca 100 e.Kr.

2. Handtag till lampa med tapp för tillpassningen. KM 21.714:11. Formpressad lampa med tydlig skarv mellan över- och underdel, 400-talet e. Kr. KM 21.765.

kande för en oljelampa, nämligen en behållare som är sluten med undantag för ett påfyllnadshål för oljan, en pip (eller flera) med hål för veken och oftast ett handtag, lampa 4. Denna utveckling skedde ca 600–300 f.Kr. Under 200-talet f.Kr. började en ny teknik användas vid lampstillverkningen, nämligen formpressning, som öppnade nya möjligheter för dekoration av lamporna. Ovansida och undersida pressades då i former var för sig och de båda halvorna trycktes sedan samman. Handtaget kunde eventuellt göras separat och passas till efteråt, bild 2. Genom formpressning kunde lamporna lätt förses med mönster i relief och till en början består denna utsmyckning ofta av växtmotiv eller linjedekor, som följer lampans ytterkant, lampa 5 och 6, bild 1. Det var först de romerska lamporna, som hade mittskivan på ovansidan dekorerad. Detta hänger samman med att påfyllnadshålet nu blivit så litet att den cirkelrunda mittskivan blev fri för dekoration, lampa 8.

Fantasin får nu mycket större spelrum, när denna lampotyp kommer i bruk vid kejsartidens början. Motiven kan vara av det mest skiftande slag, mytologiska eller pornografiska, bilder hämtade ur dagliga livet eller teaterlivet och från senare tid kristna symboler. Några skärvor, som uppges vara grävningsfynd från

3. Skärvor av romerska lampor från kejsartidens början. KM 21.714:3, 6, 7, 10, 16.

Holstein, ger prov på sådana motiv. Grekernas fantasiskapelser i djurvärlden, kentauren och gripen, finns på två av skärvorna. Kentaureorna som var en blandning av häst och människa, var kända för sin vildhet och sin förkärlek för vin och kentauren på lampan har just en vinamfora på axeln. Griparna var fabeldjur

4. En av Kulturens lampor har formats efter ovansidans figur, en Eros, som i handen håller en fackla som ser ut att brinna när lampan är tänd. KM 32.575.

som framställdes med örn huvud, örnvingar och lejonkropp. Dessa djur troddes bevaka guldets som fanns någonstans norr om skyterna bortom den då kända världens gränser. Teatervärlden har varit en vanlig inspirationskälla, som de övriga tre skärvorna visar. I antiken använde skådespelarna masker och komedins masker är ett omtyckt motiv på oljelampor, där man t.o.m. kunde utnyttja maskens trattformade mun som påfyllnadshål för oljan.

Referenser

Kjellberg, S. T., Kulturens årsbok 1948.

The Athenian Agora: IV Howland, R. H., Greek Lamps and their Survivals. Princetown, New Jersey 1958.

VI Grandjouan C., Terracottas and Plastic lamps of the Roman Period. Princetown, New Jersey 1961.

VII Perlzweig, J., Lamps of the Roman Period. Princetown, New Jersey 1961.

Mercando, L., Lucerne Greche e Romane dell'Antiquario Comunale Rom 1962.

Förlaga till affisch för utställningen "Förr och framöver". Akvarell gjord av professor Oscar Reutersvärd.

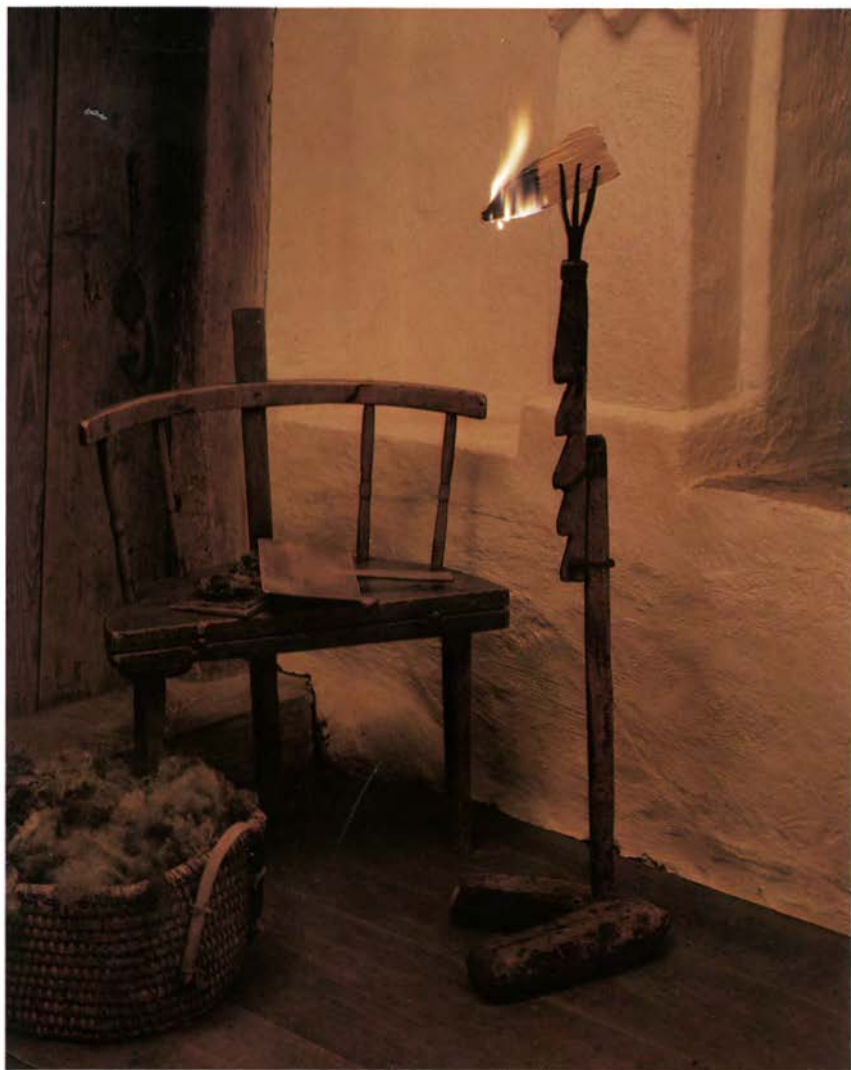

- II, III, IV Borgarhusutställningen:
Inramade tittskåp, innehållande ting från barocken, vilka arrangerats som tidsty-
piska stilleben.
- V Glimmingehusinteriören med föremål från tiden och en docka iförd en nysydd
kopia av en dräkt från början av 1500-talet.

VI Lampedalla med tranlampa av järn fotograferad i Skyttsstugan, Allmogehallen.
KM 735 och 20.232.

VII Stickedalla, fotograferad i Blekingestugan. KM 46.949.

- X Ljusstake av mässing från förra hälften av 1600-talet med ljussax daterad 1608. KM 20.484a och KM 20.074.
- VIII Ljussaxar av förgylld brons från tiden omkring 1800. Den ena i form av två slingrande ormar kring en kula, KM 20.101., den andra med snopphus i form av ymnighetshorn med fjärl, KM 20.111.
- IX Ljussaxar av polerat stål från 1800-talets mitt. I mitten med dekor av blåanlöpning och mattetsning, KM 19.248. De andra två med förgyllning och mattetsning, på den närmaste en bild av "Stockholms slott från östra sidan". KM 20.122 och KM 26.270.

xI "Ljusstöpa" av koppar. H 61.5 cm, Glimåkra, Skåne, KM 11.033.

Ljus och ljusstöpning i hemmen

Till färgbild XI

Ljus var en nödvändighetsvara och en del av naturhushållningen i allmogehemmen ännu under större delen av 1800-talet. Ljusen var ett "måste" vid de stora högtiderna, framför allt vid julen samt vid barndop, bröllop och begravning. Men även i vardagslag behövdes de som komplement till torrvedsstickor, tranlampor och ljuset från den öppna härden. Belysningssituationen vid 1800-talets mitt skildras så här av en bondkvinna från Österlen i Skåne. "Min mor född 1834 tjäna i Stiby prästgård 1854. Där stöpte de en mängd ljus av oxtalg ... Det är ju klart att prästen i de fina gemaken hade stearinljus ... men tröskemännen stod på logen och tröska vid skenet av en tranlampa. De fattiga hade endast tranlampor. Bönderna hade också tranlampor, men då det gällde kunde de tända talgljus." Stöpning av talgljus ingick framför allt i julförberedelserna och de ljus som gjordes då skulle räcka till nästa höst. Man visste av erfarenhet precis hur många ljus som behövdes under det kommande året. Mängden ljus berodde dock på tillgången av talg från egna djur. I regel fick man vara mycket sparsam med talgljusen. Från mellansverige berättas att "man var mycket sparsam och försiktig att bränna ljus i onödan. Ljuset måste därför släckas så snart man klarat ... det nödvändigaste göromålet. Ljusen skulle räcka hela vintern och några stycken ligga kvar i ljuslådan i reserv om så skulle behövas."

Skildringar om hur talgljustillverkningen gick till i hemmen i olika delar av landet, finns bevarade i stor mängd i olika folkminnesarkiv. De flesta beskrivningarna är gjorda på 1930-talet av personer som minns ljusstöpning från sin barndom och ungdom på 1860–80-talen. Av uppteckningsmaterialet framgår att

råvaran vid ljusstöpningen var talg från får och nötkreatur, ytterst sällan svintalg. "På hösten i medio oktober slaktades fåren och de som hade många får . . . kunde få mycket talg till ljus." Fårtalgen ansågs på de flesta håll vara den bästa. Om talgberedning på 1870-talet berättas följande från västsverige: "Talg blev vid slakt av nöt och får. När man slaktat och djuret var uppskuret plocka man av det feta som sitter på magen och tarmarna samt vid sidorna på djuret. Detta lades i en hackho och så tog man en skarp yx och hacka sönder allt det feta, så det blev en smidig deg. När det väl var genomhackat tog man det och lade det i en torr järngryta som ställdes över sakta eld att uppvärmas . . . När allt i grytan var smält tog man det igenom ett durschslag och slog upp i burkar och fat, men i durschslaget blev grumset. Det fick ej vara i talgen. Nu fick det (talgen) vara i faten och bunkarna till det blev stelnat. Då togs det ur kärlen och nu var talgkakorna hårda som sten . . . Dessa talgkakor skrapades nu väl . . . så bara den renaste vita talgen var kvar. Denna rengjorda talg smältes och stöptes till ljus." Talgen fick oftast stelnas i ett kopparkärl, ett lerfat eller en vid lerkruka. För att lättare få upp talgklumpen lade man ibland över kärlet "en grov träpinne vid vilken var fäst ett grovt snöre, som gick ner till botten av kärlet och i nedre änden av snöret var fästad en järnbit, en halv gammal hästsko eller dylikt." Talgklumpen kallades ibland talgkringla. Av denna skar man med kniv efter behov året runt flott till matlagning, till sårplåster och använde så mycket hushållet tillät till ljusstöpning. Talgens kvalitet varierade beroende på var på djuret den var tagen. Plocktalgen som satt vid tarmarna ansågs vara sämst. "När man stöpte fina talgljus som skulle lämnas bort, så blanda man bivax i fårtalgen och det vart fina, riktigt galanta ljus . . . en tredje del vax ihop med fårtalg gjorde att ljusen vart drygare, räckte längre och lämna ett klarare, vackrare sken", berättas det.

Två olika metoder användes vid ljusställverkning. Den ena var stöpning genom doppning av vekegarn i den smälta talgen, den andra var gjutning av ljus i olika typer av formar. Vekarna gjordes oftast av köpt bomullsgarn, men kunde även vara av hemspunnet fint lingarn. "Det fick aldrig vara skävor i garnet, ty då sprakade ljusen." Innan stöpningen snoddes garnet dubbelt

1. Ljustöpningskärl, gjort av ett trästycke. Märkt "1765 PID IID." H 42 cm. Förvärvat 1895 i Skurup, Skåne. KM 9.181.

till önskad längd och tjocklek. Öglorna som bildades trädde på långa träpinnar, s. k. ljusspetor eller ljusstickor. Vekarna måste vara styva, annars blev inte ljusen raka. "En rund kaka och ett rakt ljus, det pryder matmodern i ett hus", heter det i en uppteckning. Man gned därför vekarna med rå talg eller med en klädeslapp som doppats i varm talg, tills man "styvat vekarna." Då kunde doppningen börja. Den heta smälta talgen hölldes i ett kärl som först till hälften fyllts med kokhett vatten. Från Färs hd i Skåne berättas att "ljuskärnan har varierat. Somliga hade endast en kopparkel, andra en balja, en tredje en gammal rätt upps smörkärna. Många hade dock i alla fall en verklig ljuskärna av trä, uthuggen i en trästock, omkring 50 cm hög, lika bred . . ." Vanligast var laggade smörkärnor som kasserats. Särskilda ljusstöpningskärl gjordes ofta med oval genomskäring. Ju större bredd kärlet hade, desto fler ljus kunde stöpas per speta. I Kulturens samlingar finns de flesta typer av ljusstöpor represen-

2. Ljusstöpningskärl, s.k. "ljusstöpor" eller "ljuskärnor", blyglaserat lergods. Ristade dekorlinjer på utsidan. De två bakre kärlen drejade som cylindrar, sammantryckta till oval form och med tillskuren, oval bottenplatta påsatt. Det främre kärlet med rund botten, drejad vidare upp till och med kärlets övre del hoppressad till oval mynning. T.v. H 35,5 cm, Broby, Skåne, KM 11.034; i mitten H 40 cm, Skåne, KM 18.786; t.h. H 36 cm, Skåne, KM 33.473.

3. S.k. "støphjul" av trä med sju runda träskivor med plats för ca 125 ljus. H 63 cm, Annelövs sn, Skåne, KM 42.771.

4. Ljustöpning med hjälp av "stöphjul" eller "stöpbord". Starby sn, Skåne. Foto Nordiska museet.

terade, såväl laggade ovala träkärl, stöpor uthuggna ur ett stort trästycke, stöpor drivna i koppar eller drejade i lera. De två senare typerna fick beställas hos traktens hantverkare, medan träkärlen i regel gjordes i hemmen. När vekarna doppats i talgen hängdes spetorna på tork över ett par brödspett eller dylikt och doppades igen till man fick önskad storlek på ljusen. Det skulle gå fort, så inte talgen i kärnan stelnade, men ändå göras med lugna jämna rörelser. Det hette därför ibland, när någon neg djupt, att "hon stöpte ljus" eller i Skåne att hon "dippa pråsor".

På många håll, särskilt där många ljus skulle stöpas, användes ett s. k. stöphjul. Från Småland berättas om en handlare i Mistelås socken som brukade göra talgljus till kyrkorna i trakten. Efterfrågan på färdigstöpta ljus var även stor från befolkningen på orten. "Handlaren kom då på att använda vad han kallade ett stöphjul, för att arbetet skulle gå lite mer maskinmässigt till. Stöphjulet var en cirkelrund skiva av tunna bräder ... Runt

5. "Ljuskärna", laggat träkärl med oval genomskäring samt ljusspetor. H 73 cm, Skånes Fälgshult, Skåne, KM 46.124.

hjulet var inskruvade 20 st krokar. I var och en av dessa krokar hängde man trätallrikar. I vardera tallriken var inskruvade 8 krokar. På varje krok hängdes en ljusveke ... En person vred sakta på hjulet och en annan doppade ... Var efterfrågan stor, sattes ytterligare ett stöphjul igång.

Jämsides med stöpning av talgljus förekom i hemmen också formgjutning av ljus, ibland som enda metod, ibland som ett komplement. "Ifall efter julförrådets slut ljus behövde sporadiskt tillverkas, så stöptes det i en ljusforma, ett bleckrör..." Formarna var gjorda av tenn, bleckplåt eller glas. Från Skåne berättas att "Tattarna ... gjorde ljusformar av bleckplåt, med två ljus uti som sutto bredvid varandra ... Tattarkonor gick omkring och sålde sådana på 1870-talet". Gjutningen gick till så att vekegarnet drogs genom formen, öglan upptill trädde över

en liten pinne och nertill drogs vecken ut genom ett bottenhål och spändes med en knut. Formen sattes i fin sand i en enkel ställning. Den heta talgen håldes i formen och ljuset fick stelna i ett kallt rum. Formen doppades därpå i varmt vatten och ljuset lyftes upp med hjälp av träpinnen. Från Löderup socken i Skåne berättas att "hade ej kvinnfolken själva tid att stöpa ljus, så var där ett handelsställe borta i byn, som bytte med talg mot talgljus mot en viss mellanavgift ... På handelsstället stöptes ljusen i stora formar. Jag tror det var 48 st i en form ..." De gjutna ljusen ansågs på många håll vara finare än doppljus. "Detta att använda form gick ju sakta, men det vart släta, fina ljus, som kallades stakljus och av vilka man gav till kyrkan, till s. k. bänkljus som sattes i kyrkbänken och i kyrkfönstren på julmorgonen i julottan." Från nordöstra Skåne berättas att "formljus användes till jul och andra högtidliga tillfällen" och att man lånade ljusformar mellan gårdarna.

Det fanns många regler att iakttä vid ljusställverknigen. "Ljus-sen stöptes helst om kvällen. Då skulle en inte få gå i dörren. För det skulle inte vara drag på något vis. Då blev ljusen dåliga. De kom att ryka. Om en hade snuva, så att det droppa ur näsan på en, så kunde en inte hålla på med ljusstöpning, för då kom ljusen att drypa. En skulle stöpa ljusen med andakt, för då blev de bäst," berättas det från Värmland. Vid ljusstöpning i Skåne skulle de som stöpte "vara milda, så ljusen kunde bränna vackert, klart. Inte släppa någon fjärt, för då spraka ljusen." När ljusen var klara putsades de med en träbit eller en kniv, bands ihop i knippor och hängdes i taket, på väggarna och även i spisen för att torka, "för var ej ljusen torra, utan det var vatten i dem, då spraka de och rök." Ljus-sen skulle sen skyddas mot solljus, fukt och råttor och förvaras i jämn, sval temperatur för att ej krokna. "De lågo i ljusasken, en trälåda med skjutlock, bäst med papper mellan varje lager ljus. Ibland hade man torr fin hyvel-spån som mellanlägg" (Östergötland). Från Småland berättas om ljuslådor "med två eller flera fack eller rum för de olika slags ljusen". Hade man inte någon särskild ljuslåda packades ljusen i byrålådor, kistor eller "korgar som hängdes på en spik eller pinne i taket på vinden. Då ansågs de fredade för råttor, som annars gärna höll kalas på ljusförrådet" (Blekinge).

6. Ljusstöpningsformar. T.v. träställning med 48 formar av tenn samt lös överdel med hål för vekarnas upphängning. H 45 cm, Hörby, Skåne. KM 25.163. T.h. träbord med 12 formar av tenn samt lösa hållare att fästa veken i. H 67 cm, KM 56.851.

I regel tillverkades ljus i tre eller fyra storlekar. Från Färs hd i Skåne berättas att "man gjorde vanliga ljus vilka användes till vardags, julljus samt präsor. Julljusen användes endast vid helgen på bordet samt i fönstren, då det var julotta i kyrkan. Man lyste upp vägen för de som var på väg till kyrkan." Julljusen gjordes tjockast. De skulle helst brinna hela julnatten. Oftast stöptes också ett par grenljus med tre eller fler armar. Förutom de vanliga ljusen "så stöpte man smala ljus som kallades penor" (Västergötland). Penorna, dangingarna eller porlingarna, som de också kallades, doppades endast ett fåtal gånger i talgen och blev långa, blyertssmala ljus. De enklaste ljusen, dankarna eller präsorna, gjordes "då det endast fanns ett tunt lager av talg kvar i kärnan. Man hade en sorts vekar som var lite grövre och dem drog man horisontellt fram och åter tills man fick ett tunt lager

7. Stöpning av formljus på Kulturen 1938. Ljusen stöps i tennformar uppsatta i en träställning. KM 25.163.

8. Ljusstöpningsformar av bleck från Skåne och Halland, avsedda för gjutning av ljus i olika storlekar. Den minsta formen troligen avsedd för julgransljus. Fr.v. för 2 ljus, L 33 cm, KM 31.736; för 2 ljus, L 26,5 cm, KM 50.815; för 4 ljus, L 26 cm, KM 38.651; för 4 ljus, L 28 cm, KM om; för 1 ljus, L 30 cm, KM 66.230; för 1 ljus, L 34 cm, KM om; för 1 ljus, L 25 cm, KM 20.876; för 1 ljus, L 11,5 cm, KM om.

9. Ljuslådor av trä med de nystöpta ljusen packade i papper och hyvelspån, T.v. L 62 cm, Knäred, Halland, KM 39.515. T.h. L 72 cm, Torup, Skåne, KM 13.569.

talg runt vecken.” Dankarna gjordes av den sämsta magraste nöttalgen, som var mest vattenbemängd. ”En sådan dank hade man till vardags på bordet när man åt och dem tog man i lyktan ut i lagårn . . . eller ut på logen, när man skulle tröska otta, och en dank hade man råd att ge till en fattig stackare till jul, ty det var i alla fall ett ljus.” De mjuka dankarna och pråsorna klämdes ofta fast direkt på väggen eller bordet. Från Ravlunda i Skåne berättar en sagesman född 1858 om pråsor att ”man kunde trycka in dem i väggen och där satt de kvar tills de brunnit ner. Man såg överallt på dörren märken efter pråsan.”

På de flesta håll var det brukligt att varje familj skulle ha med sig ett ljus till kyrkan på julottan. Bruket att hålla kyrkan med ljus var en kombination av skatt och offergåva. Traditionen bjöd också att prästen, klockaren och kyrkvaktaren skulle ha ljus som ett slags ”lön” från hushållen i socknen. Han skulle också ge ljus i julgåva åt de fattiga. Från Västmanland berättas att ”Fattigstu-

10. S.k. ljusholkar av trä för förvaring och transport av talgljus. Överst L 23 cm, Gudbrandsdalen, Norge KM 7542. I mitten holk med upphängningsanordning på baksidan, märkt "1764 EIS." förvärfvad 1884 från V. Göinge, Skåne, KM 2.556. Nederst holk av svarvat trä med fastkedjad propp, l 35 cm, dekorerad med röda och vita målade band med texten: "En mor så wäl som Far de wid sit hemman bliwa, de har wel mer lius qwar fast de mig et lius giwer, det tar jag wel emot med taesamhet och går at göra et försök, om jag nå mer kan få." Troligen använd av Västeråsadjäkne vid dennes sockengång under julhelgen. Skolgossar samlade då in gåvor i form av pengar, mat och ljus hos allmogen för sitt underhåll. Västmanland, KM 19.278.

kärringar skulle ha åtminstone ett par-tre talgdänkar, så det räckte över julhelgen. Och så kom spögubben, kyrkvaktaren, och han kunde göra anspråk på ett ljus av en torpare och minst tre av en välken bonden. Så hade man nån fattig som bodde på ägorna, och knekten . . . Så skulle tjänstefolket, dräng och piga ha ett par ljus, ty man skulle ha att lysa sig vid, när dom höll lekstuga i byn, i mellandansen, d.v.s. i dagarna mellan jul och nyår."

Redan på 1860–70-talen tycks talgljusen i kyrkorna ha ersatts med fabrikstillverkade stearinljus. Från västsverige berättar en man: "1870 var jag med min far till julotta första gången. Då var alla ljusen, åtminstone de vid bänkarna hemgjorda. Det stod en sky av rök i kyrkan och talglukten gav sig tillkänna. Något år

senare var jag även till julotta. Då fanns där köpta ljus. De gamla tyckte att det likna inte jul när talglukten och de rinnande ljusen på bänkarnas ryggstöd var borta.”

Snart gjorde de fabriksgjorda stearinljusen sin entré även i hemmen, till en början som kuriositeter. ”År 1875–76 började man köpa ljus i staden Lund på stadsresorna dit. Det var verkliga klenoder sade man, då de lyste bättre än talgdankar.” Från västsverige berättas att ”de första köpta ljusen fick man i julklapp av garnhandlare i Göteborg. Det var på 1860-talet.” Från Skåne berättas att ”Ryttmästare L. på Eriksdal i Sövde gav sina statare två stearinljus i julklapp på 1870-talet . . . Folket fick nu skåda stearinljusen och det är klart att de som kunde, skaffade sig sådana.” På 1880-talet, berättas det ”började man köpa hem stearinljus till jul och brände talgljusen när helgen var över. Det var blott i smågårdar som man höll på och stöpte talgljus ända in på 1890-talet” (Västmanland). Stearinljus och fotogenlampor tog, såväl till fest som vardag, över talgljusens roll i hemmen. Under första världskrigets sista år fick dock talgljustillverkningen en renässans bl.a. på grund av stor brist på fotogen. I de hem där seden att stöpa ljus lever kvar idag, har den karaktär av julförberedelse, men färdig stearinmassa, paraffin och bivax har numera helt ersatt talgen.

Referenser

- Berg, G., Ljustillverkning i äldre tid. Liljeholmens stearinfabrik 1838–1939. 1939.
 Kjellberg, S. T., ”Vandrande scholares efter gåvor gå . . .” Kulturens årsbok 1942.
 Uppteckningsmaterial i Nordiska museets arkiv, inkomna som svar på frågelista NM 86.
 Uppteckningsmaterial i Lunds Universitets Folklivsarkiv.
 (Citaten ur uppteckningarna har givits normalstavning när så behövts)

NILS NILSSON

Ljussaxen

Till färgbilder VIII-X

Ljussaxar förekommer som bekant litet varstans i hem där man har gamla saker och användes också i viss mån fortfarande, i synnerhet då man bränner hemstöpta ljus. Men något verkligt omistligt redskap är det inte längre; i och med att stearinljusen med sin självförbrännande veke blev vanliga från och med mitten av 1800-talet har ljussaxen blivit mer eller mindre överflödig.

Ljussaxen hör alltså samman med bruket av vax- och talgljus. Sådana dessa ljus var beskaffade i äldre tid förbrändes nämligen inte vecken i samma takt som ljuset, utan måste med jämna mellanrum knipas av. Fick den sitta kvar började den snart ryka och lukta illa, för att inte tala om att den kunde falla ner och smälta bort kanten på ljuset så att detta började rinna. Det gällde alltså att hålla efter vecken och detta gjordes lätt och bekvämt med ljussaxen.

Nu fanns förstås inte ljussaxar i alla hushåll och även om man var välbärgad och ägde ljussax, var det väl inte alltid som den fanns tillhands utan i vardagslag fick man helt enkelt använda fingrarna. Man spottade väl på dem först men kunde nog ändå bränna sig ordentligt om man inte var tillräckligt snabb att nypa till om vecken. Förfarandet är väl känt inte bara från folkliga miljöer utan i äldre tid även hos de högre stånden och finns belagt i åtskilliga litterära källor. Det berättas sålunda i en komedie från 1600-talet om en dam som var så skinntorr att hennes fingrar tog fyr när hon skulle snoppa ljuset. Denna enkla metod påminner mycket om att snyta sig i fingrarna och man talade också om att snyta ljuset. Företeelsen har behandlats tidigare av Sven T. Kjellberg i denna årsbok för 1951 och behöver därför inte närmare utredas här.

I de flesta kulturhistoriska översikter om ljussaxar framhålles med eftertryck att ljussaxen är ett mycket gammalt redskap som finns omtalat redan i Bibeln. Vad är det då som det talas om i Bibeln? Uppgifterna återfinnes i Moseböckerna där det på ett par ställen talas om olika tillbehör till de heliga tempellamporna. Går vi till vår vanliga bibel finner vi beteckningen ljusstänger. Men vad är en ljusstång? Den hebreiska originaltexten ger förklaringen. Här talas nämligen om två olika slags tänger, den ena med betydelsen "snopptång", den andra med betydelsen "grip-tång". För skötseln av de heliga lamporna i templen har man tydligen haft *en* tång för att klippa av den förkolnade veken och en annan för att flytta upp veken efterhand som den förbrändes.

Tänger eller saxar som svarar mot bibeltextens ord finns veterligen inte bevarade. När Bibeln omkring år 400 i sin helhet översattes till latin, den berömda Vulgata, användes i de aktuella texterna termen *emuntorium* i anslutning till verbet *emungere* som betyder snyta, vanligen ifråga om att hålla näsan ren. Men hur ett *emuntorium* såg ut vet vi alltså inte. I den sparsamma litteraturen om ljussaxens historia har man fått nöja sig med antagandet att i den mån ljussaxar eller -tänger brukats inom vissa delar av medelhavsvärlden, har de aldrig blivit allmänna inom den romerska världskulturen och efterhand fallit i glömska.

I västeuropa finner vi ljussaxar först långt fram under medeltiden. Det finns goda skäl att antaga att bruket av dem utvecklats och spritts genom den katolska kyrkan, i anslutning till bruket av stöpta ljus i mässorna och andra ceremonier. Hur tidigt man skall räkna med att dessa redskap varit i allmänt bruk är dock svårt att fastställa. I Norden härrör de tidigaste beläggen från 1300-talet. Till samma århundrade dateras också den äldsta ljussax som påträffats i Lund, bild 1. Fyndet gjordes vid utgrävningar våren 1982 i kvarteret Paradis, på det markområde intill Paradisgatan vilket tidigare upptogs av "gamla Patologen". Ljussaxen är märklig på flera sätt, inte bara på grund av sin tidiga datering utan också som typ betraktad. På de snett avskurna skänklarna sitter vertikala skivor som kniper om veken, medan däremot inte någon behållare för de avklippta vekarna finnes.

Typen är, såvitt vi kan bedöma, mycket ovanlig och visar att

1. Ljussaxar av brons, jordfynd från Lund. T.v. från kvarteret Paradis, 1300-talet, KM 71.700:122, t.h. från hörnet av St. Södergatan-Kattesund, 1400-talet?, KM 5.818.

idén med en skiva som trycker till veken och som senare blir avgörande för redskapets utformning, förekommit redan vid denna tid. Ett par andra lundafynd belyser frågan ytterligare. Ljussaxen t.h. på bild 1 påträffades redan 1890 vid de s.k. kloakgrävningarna. Fyndomständigheterna gav inga möjligheter till någon säker datering men Karlin har med ledning av jämförande material från kontinenten bedömt den vara från 1400-talet. Två fragment av nära nog exakt likadana ljussaxar från andra grävningar i staden visar att redskapet förekommit i viss utsträckning i Lund.

Dessa ljussaxar har ett fyrkantigt snopphus på ena skänkeln och en motsvarande fyrkantig skiva på den andra. Här finns alltså senare tiders vanligaste typ fullt utbildad, låt vara med ett mycket smalt och grunt snopphus. Om Karlins datering är riktig, skulle typen som sådan vara minst ett århundrade äldre än vad man i allmänhet räknat med. Man har nämligen med ledning av daterade exemplar utgått ifrån att ljussaxen med fyrkantigt snopphus, som är föregångaren till alla senare ljussaxar, skulle ha

2. Ljussaxar av mässing, t.h. med lutspelande kvinnofigur, t.v. med renässansornament. 1600-talets förra hälft. KM 29.530 och KM 12.337.

3. Ljussaxar av mässing med fyrkantigt resp. päronformigt snopphus, i båda fallen utfört i mönsterpressad plåt. 1600-talets förra hälft. KM 20.073 och KM 29.534.

4a. Detalj av snopphus med Gustaf II Adolfs bild, på ljussax från mitten av 1600-talet. KM 29.527.

4b. Detalj av mönsterpressad dekor, på ljussax från 1600-talets förra hälft. KM 29.542.

kommit till först i slutet av 1500-talet, bild 2. Det fyrkantiga snopphuset skulle då utgöra en förbättring av en tidigare typ med päronformigt snopphus, bild 3. Enligt denna tolkning skulle den päronformiga typen i sin tur ha kommit till genom att man på en "vanlig" sax med korta, svängda skänklar satte en behållare för att förhindra den avklippta veken att falla på bordet. Sådana små saxar utan behållare finns bevarade i inte så få exemplar, merparten från 1800-talet och veterligen inga med säkra dateringar till 1500-talet eller tidigare, bild 18.

Att ge en fullt rättvisande bild av ljussaxens typutveckling enbart med utgångspunkt från lundafynden låter sig naturligtvis inte göra. Nya fynd och forskningar kommer säkerligen att så småningom modifiera bilden ytterligare. Så mycket kan vi likväl slå fast att när ljussaxen under senare delen av 1500-talet börjar förekomma mera än enbart som isolerade fynd finner vi två olika

typer som av allt att döma har skilda ursprung: dels en typ med päronformigt snopphus vilken verkligen är ett slags sax, dels en med fyrkantigt snopphus som mera tycks gå tillbaka på någon form av tång med vertikala skivor på skänklarna. Båda typerna torde ha utvecklats flera hundra år tidigare.

Såväl den päronformiga som den fyrkantiga typen är, alltsedan de vid slutet av 1500-talet funnit sin form, utrustade med en pigg längst fram på den ena skänkeln. Den användes till att peta upp vecken med ifall så skulle behövas och blir nu en stående detalj på alla ljussaxar. Ifråga om konstruktionen i övrigt finns det i huvudsak två olika utföranden, som är genomgående för båda typerna.

Den ena gruppen av ljussaxar är helt utförda i gjutgods av brons eller mässing med reliefdekor på snopphuset och profile-ringar på armarna. En del varianter företer vissa gotiska stildrag t.ex. ifråga om snopphusets relieffigurer, där Jungfru Maria och andra heliga figurer förekommer omväxlande med renässansens omhuldade personifikationer och mytologiska gestalter, men i stort sett präglas typen av den sistnämnda stilen. Sälunda är armarna ofta utformade som karyatider, bild 2. I denna grupp finns också ljussaxar utförda i övergångsformer till ren barockstil. Bland de helt gjutna exemplaren finns för övrigt en hel del som visar sig vara nytillverkningar efter gamla modeller. De har troligtvis kommit till under 1800-talets senare del då gamla ljussaxar blivit ett samlarobjekt.

I den andra gruppen är utförandet smide, antingen av järn med ciselerad dekor och smidda detaljer, eller av mässing med pressad dekor och gjutna detaljer, bild 3 och 4. Bland ljussaxarna av det sistnämnda slaget är merparten mycket likartade i utförandet med snopphus av tunn mönsterpressad plåt och armarna skarvade till skänklarna med gjutna profilerade hylsor. Det enhetliga utförandet tyder på en tillverkning i stor skala som med all sannolikhet härrör från de stora centra för mässings- och annan gulmetallfabrikation som fanns i flera tyska städer som Nürnberg, Augsburg m.fl. En analys av förekommande signaturer och märkningar kommer säkerligen att kunna klargöra förhållandet närmare.

De järnsmidda ljussaxarna är långt mindre enhetliga, även om

5. Ljussaxar av järn, den övre från 1600-talets början, KM 20.077, den mellersta från 1600-talets förra hälft, KM 20.079, den nedre daterad 1596, KM 20.275.

6. Ljussaxar av järn från 1600-talets första hälft. KM 29.559, KM 20.078 och KM 29.558.

det även häribland finns vissa fasta modeller. Snopphusen är inte alltid fyrkantiga utan ibland rundade eller trekantiga och skafstens profileringar varierar. Här möter också många av de former som senare kommer att bli vanliga, bild 5 och 6.

Efter mitten av 1600-talet tillverkas inte längre den päronformiga typen av ljussax och den fyrkantiga förändras efterhand. Från senare delen av århundradet och början av 1700-talet föreligger en grupp som exemplifierar detta, bild 7. Snopphuset är nu rundat eller med klöverbladformad profil, armarna är tunna med karaktäristiska slängar och hela redskapet är mycket lättare och smäckrare än de tidigare. Typen finns både i mässing och järn.

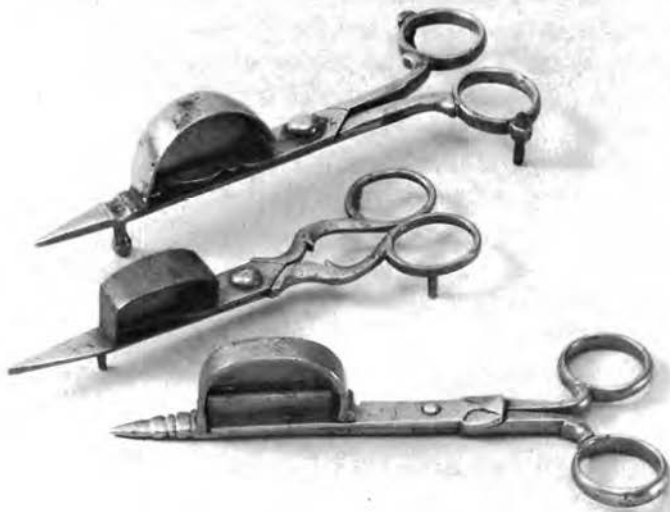
Från 1700-talet i övrigt känner vi ett stort antal typer, varav de vanligaste kännetecknas just av det rundade snopphuset, i allmänhet ganska högt och smalt. Fingeröglorna är nu i regel helt slutna, runda ringar eller något ovala. Armarna som förbinder dem med skänklarna är oftast mer eller mindre s-formade, men varierar mycket ifråga om detaljutförandet, bild 8. Nu tillkommer också en nyhet som sedan blir en självklar del på alla senare ljussaxar: de små fötterna som gör att redskapet inte längre vilar direkt på underlaget. Nyheten anses vara en följd av att man inte längre som förut kunde ha ljussaxen liggande på ljusstaken, i och med att 1700-talets ljusstakar inte längre har de vidlyftiga droppskålar över foten som varit vanliga tidigare. Fötterna förhindrade då att bordduken fläckades ner av ljussaxens fett och sot. Å andra sidan börjar man vid denna tid också att använda särskilda brickor att lägga ljussaxen på. Men fötterna hade också en annan praktisk fördel: det är lättare att sticka fingrarna i öglorna och fatta ljussaxen när den inte ligger platt mot underlaget.

Bild 8 visar några varianter på en av 1700-talets vanligaste typer, som de ter sig i mässing. Dessa ljussaxar är i enlighet med det ovan sagda, i allmänhet utrustade med fötter, men som bilden visar förekommer ett och annat undantag från regeln. Enkelheten i utförandet är påfallande, vilket indirekt tyder på att ljussaxarna under 1700-talet blivit betydligt vanligare än förut och nu når utanför de högre ståndens kretsar.

Dessa enkla ljussaxar har överensstämmelser i sina detaljer som antyder en viss standardisering, något som i ännu högre grad gäller deras motsvarigheter i järn, bild 9. Räfflorna på snopp-

7. Ljussaxar av mässing från slutet av 1600-talet eller början av 1700-talet. De två i mindre format möjligen leksaker. I ordning fr.v. KM 20.085, KM 20.086, KM 20.084 och KM 20.087.

8. Ljussaxar av mässing från 1700-talet. KM 17.747, KM 18.342 och KM 20.095.

9. Ljussaxar av järn från 1700-talet. KM 23.608 a, KM 2.513, KM 34.087 och KM 41.824:2.

husets översida och detaljerna i de s-formade armarna återfinnes på otaliga exemplar från denna tid, 1700-talets senare hälft. En grupp av dessa är så pass enhetliga i utförandet att man måste förutsätta en inhemsk fabrikation i större skala. I denna standardiserade grupp finns också en speciell, extra lång variant, avsedd för ljuskronor, bild 10.

I de flesta översikter inom det här området brukar det framhållas att ljussaxar i rokokostil är mycket sällsynta, trots att stilen i övrigt så starkt har präglat bohaget under 1700-talet. Kulturens material understryker påståendet ytterligare. I hela samlingen finns inte mer än tre ljussaxar som kan sägas vara helt utförda i rokoko, bild 11. Den ena är av mässing, de andra två, som för övrigt är nära nog exakt lika, är av förgylld brons och troligen av fransk tillverkning.

Den efterföljande europeiska modestilen Louis seize, har inte heller haft så stor betydelse i sammanhanget, även om det finns betydligt fler ljussaxar i denna stil än i rokoko, bild 12. Materialet är järn eller stål med inläggningar av brons eller mässing i

10. Ljussaxar avsedda för ljuskronor, 1700-talets senare hälft. KM 9.420 och KM 19.245.

olika nyanser, ofta i form av blomster och kransar som ramar in medaljonger med blåanlöpning.

Vid sidan om dessa raffinerade små redskap fanns under senare delen av 1700-talet också en rad enklare typer av ljussaxar. Ett par av dem är redan beskrivna i det föregående. En annan mycket vanlig typ representeras här av bild 13 med ett exemplar av mässing och ett av järn. Utmärkande för dessa ljussaxar är det ganska breda och låga snopphuset med slät översida eller endast en flack hålkål, liksom den påfallande långa piggen i spetsen.

I slutet av 1700-talet tillkommer också vissa tekniska förändringar. Som redan nämnts började man nu utnyttja stål vid tillverkningen som alternativ till järnet. Detta hade väl förekommit tidigare, men blir nu allmänt förekommande, för att under det följande århundradet bli det helt dominerande materialet. Stålet möjliggjorde ett lättare, smäckrare och mera elegant utförande och nya former av ytbehandling som polering och förnickling. Dessa kombinerades ofta med olika färgeffekter, varom mera i det följande. Nyheterna kommer vid denna tid från England, på detta område lika väl som inom många andra grenar av konsthantverket, och en mycket stor del av ljussaxarna från denna tid är även tillverkade i England.

En annan teknisk nyhet från samma period är fjädern som håller skänklarna samman. Den innebär väl knappast någon

11. Ljussaxar från 1700-talets mitt. Den övre av mässing, KM 20.114. den nedre av förgylld brons, KM 12.336.

nämnvärt ökad effekt vid själva snoppningen, men den håller snopphuset slutet så att vekarna inte kan falla ur. På vissa tidiga varianter består den av en lång rak utanpåliggande skena, men det vanliga är annars att den sitter runt den sammanhållande niten, ofta under en välvd bricka med dekorativ utsmyckning. Till en början är det framför allt de engelska ljussaxarna som är utrustade med fjäder, men efterhand blir detta en allmänt förekommande finess.

En liknande typ av fjädermekanism fanns också på ett annat slags ljussax som förekommer under 1700-talet, bild 14. Egentligen är detta inte någon sax, utan endast ett snopphus med en fjäderbelastad sidoplatta som öppnas genom att man spänner en "hane" och som slår igen då man trycker på en "varbygel". Apparaten påminner om ett skjutvapen, i synnerhet vissa varianter som har en kolv med skyddsbleck över varbygeln liksom en pistol. En del av dessa apparater förefaller vara tillverkade redan vid mitten av 1700-talet och i allmänhet tycks de vara av tyskt ursprung.

12. Ljussaxar av polerat stål från 1700-talets senare del. Den vänstra med graverad dekor, KM 20.104, den högra med inläggningar av mässing och medaljong med blåanlöpning, KM 19.246.

13. Ljussaxar från 1700-talets senare del, den nedre av järn, KM 24.396, den övre av mässing, KM 12.176.

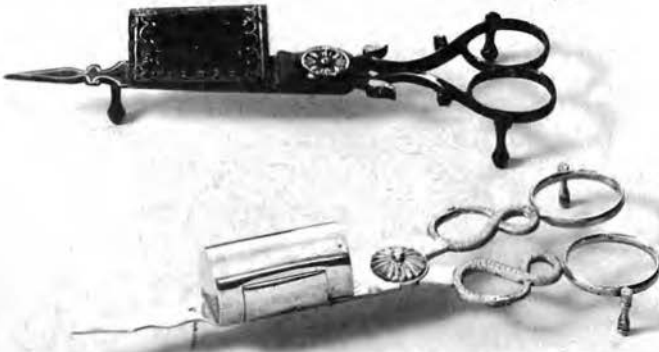
14. Ljussax med "mekaniskt" snopphus av stål med skaft av trä, 1700-talets senare hälft. KM 18.353.

15. Ljussax med knivmekanism av försilvrad mässing, 1800-talets början. KM 19.252.

Med 1800-talet kommer flera nya konstruktioner, i vissa fall kanske mera kuriösa än praktiska. En sofistikerad anordning för att förhindra de avklippta vekarna att följa med ut när saxen öppnas, finner vi på en del engelska ljussaxar från århundradets början. Här finns en i snopphuset monterad kniv som med en hävarm är kopplad till saxens andra skänkel. När saxen öppnas lyftes kniven och då skänklarna går ihop faller den ner och stryker av veken från sidoplattan, bild 15.

Men även om det stora flertalet av 1800-talets ljussaxar ändå tillhör den normala grundtypen, finns häribland en nästan ändlös rad av variationer i utförandet, dels ifråga om snopphuset, dels armarna. Sålunda finns det ljussaxar med cylindriskt snopphus, kulformigt, äggformigt, lådformigt, hjärtformigt, i form av en bokrygg, o.s.v. Därtill kommer alla variationer på de vanliga fyrkantiga snopphusen och de som har rundad eller klöverbladformig överkant, bild 16 och 17. Den dekorativa karaktären kommer även fram genom ytbehandlingen. Som ovan nämnts förekom det under senare delen av 1700-talet en typ av ljussaxar med dekor av olikfärgade metallinläggningar och blåanlöpning. Liknande färgeffekter kommer igen under 1800-talet, särskilt

16. Ljussaxar med cylindriskt snopphus, den ena av silver tillverkad av Stefan Nöblin i Ystad 1828, KM 65.478, den andra av stål och målad svart med guldornament, 1800-talets förra hälft, KM 20.126.

17. Ljussaxar av förnicklat stål från 1800-talets mitt. KM 20.121 och KM 18.359.

18. Ljussaxar utan snopphus, av järn, 1700–1800-talet. KM 21.576, KM 37.909 och KM 23.608 b.

under årtiondena kring århundradets mitt. Genom kombinationer av förgyllning och/eller blåanlöpning med polerade och mattetsade ytor företer dessa ljussaxar små utstuderade "färgbilder" som vanligtvis är anbrakta på snopphusets sida. Stadsvyer från exempelvis Berlin och Stockholm finns bland motiven, omväxlande med bilder av fåglar, hästar, blommor, stjärnor m.m., bild IX.

Mycket mera vore att säga om 1800-talets ljussaxar, men utrymmet tillåter inte vidare granskningar i detta sammanhang. Det gäller för övrigt också Kulturens samling av ljussaxar som helhet, där mycket ännu återstår att undersöka och presentera. Samlingen torde vara en av de största i Norden.

Grunden till Kulturens samling av ljussaxar lades, liksom ifråga om de flesta av museets föremålsgrupper, redan under de första decenniernas intensiva samlarverksamhet. De verkligt betydande förvärven gjordes sedan omkring 1910, då först en stor

samling inköptes från en privatperson i Lund och därefter viktiga delar av Frohnes samling i Köpenhamn. Murmästare J. W. Frohne, som för övrigt presenterat sina ljussaxar i en "kulturhistorisk Skitse" i Tidskrift for Industri, hade betydande samlingar antikt silver, brons, järn o.s.v. som auktionerades bort just det aktuella året. Ett tredje större samlat förvärv av ljussaxar gjordes 1923, då delar av den Siljeströmska samlingen inköptes på Bukowskis auktionsverk. Senare förvärv har väl inte medfört några väsentliga tillskott ifråga om typer och kvalitet i utförandet, men flera smärre samlingar har tillkommit, som är viktiga på grund av väldokumenterade härkomstuppgifter.

Referenser

Uppgifterna i Bibeln om ljusstänger återfinnes i 2 Mosebok, kap. 25:38 och 4 Mosebok, kap. 4:9. För tolkningen av den hebreiska ordalydelsen tackar jag fil. mag. Ingmar Niklasson, Håstad. Övriga uppgifter beträffande antiken har tagits fram av min maka fil. mag. Cecilia Nilsson.

Litteraturen om ljussaxar är svåröverskådlig, då den till övervägande del består av begränsade avsnitt, insprängda i större arbeten om äldre belysningsredskap. Nedan förtecknade titlar utgör endast några av de viktigaste bland de framställningar som tar upp ämnet.

D'Allemagne, H. -R., Histoire du luminaire depuis l'époque romaine jusqu'au XIX siècle. Paris 1891.

Benesch, L. E. von, Das Beleuchtungswesen vom Mittelalter bis zur Mitte des XIX Jahrhunderts. Wien 1905.

Berntsen, A., Lys og lysstell gjennom 1000 år. Oslo 1965.

Erixon, S., Mässing. 1943.

Frohne, J. W., Lysesaxe. Tidskrift for Industri. Köpenhamn 1905.

Karlin, G. I:son, Kulturhistoriska Museet i Lund. 1918.

Månsson, K., och Åberg, G., Lyse i smide. Gislöfs smidesmuseum. 1981.

Wallen, F. B., Lys og lysstel i norske kirker og hjem. Kristiania 1907.

Gatubelysning i Lund efter 1863

I Kulturens årsbok 1950 behandlar William Karlson den äldsta perioden med allmän gatubelysning i Lund, 1813–1863. Under denna tid var det tranlampornas svaga och flämtande lågor som vägledde nattflanören på stadens gator. På kontinenten och i USA omsattes lysgaspionjärernas idoga experiment i praktiken. Baltimore fick gasbelysning redan 1802. I London byggdes det första gasverket i Europa för allmänt bruk 1812 och nyårskvällen 1813 brann gaslyktorna för första gången på Westminsterbron. Detta var alltså samma år, som Lund började med allmän gatubelysning dock i form av tranlampor.

Göteborg var den första staden i Sverige som anlade ett gasverk. Det var 1846. Sedan följde Norrköping 1851 och i Stockholm tändes gaslyktor för första gången 1853. Norrbro och angränsande delar av Norrmalm var först, men 1860 hade samtliga församlingar blivit delaktiga i den teknologiska landvinningen.

I Stockholm var det den franske ingenjören Jules Dauré som ansvarade för gasverkets uppbyggnad. Han levererade även ritningar till lykta, lyktarm av gjutjärn med S:t Eriks bild och stolpe med sidoarm. Lund och flera andra städer i södra Sverige, Ystad och Karlskrona, vände sig till Köpenhamn och anlätade föreståndaren för Gasverket där, Georg Howitz, för anläggandet av gasverk. Denne man hade för övrigt anlagt gasverket i Köpenhamn.

Hösten 1861 var Howitz över i Lund "för att taga i ögonsigte förhållandena här på platsen, dervid han förklarar den för Gasverkets anläggning föreslagna plats, en del af westra lergrafven, synnerligen lämplig, enär denna plats förefinnes i närheten af jernbansstationen, hwarigenom transporter af effecter

för Gasverket underlättas; är belägen i det närmaste lika långt från stadens norra, östra och södra gräns, samt utom Dess numera bebyggda delar, har tillgång på vatten och i öfrigt är för staden kostnadsfritt disponibel." Dessa med flera andra uppgifter lämnade häradshövdingen A. Ripa, en av initiativtagarna i Lund, till dåvarande drätselkammaren i Lund, den 28 november 1861. En särskild kommitté utsågs och denna avlämnade ritningar och kostnadsförslag till magistraten den 15 oktober 1862. Den 31 oktober togs beslutet vid allmän rådstuga att följa gasverkskommitténs förslag, som var liktydigt med Georg Howitz' kostnadsförslag på 132.000 Rdr. Arbetet med anläggningen påbörjades den 14 mars 1863 och den 15 oktober var gasverket färdigt och den nya gatubelysningen tändes för första gången. "Händelsen firades med en 'gasfest' på Knutssalen i stadshuset", enligt Lunds Weckoblad.

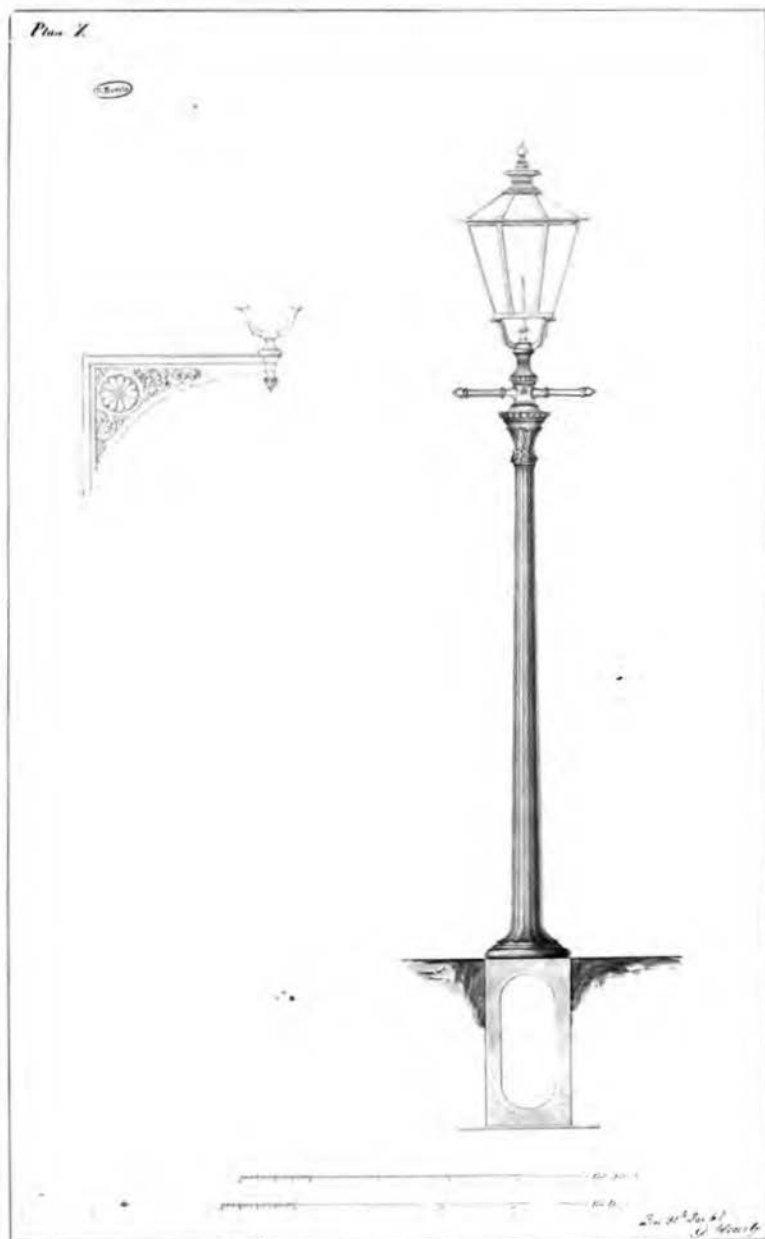
I det av Georg Howitz utarbetade förslaget ingick inte bara byggnader, apparaturer, mätare, behållare och rörledningar i stadens gator utan även 132 gatlyktor med ett medelavstånd mellan varje lykta av 160 alnar.

Efterhand tillkom nya lyktor. År 1873 var antalet 156 och tio år senare 194. Man skilde på nattlyktor och aftenlyktor och tändnings- och släckningstiderna var reglerade i en särskild månskenstabelld månad för månad alltefter tidpunkterna för mörkrets inbrott. Att månsken bidrog till att förändra antalet lystimmar framgår av såväl tabellernas innehåll som deras benämning. Från starten var uppdelningen mellan de olika lykttyperna så, att 32 lyktor brann på natten och 100 avgav sitt ljus endast ett begränsat antal timmar på aftonen. År 1873 fick 36 st. benämningen nattlyktor och 120 st. aftenlyktor och tio år senare brann 69 lyktor om natten och 127 om aftonen.

Ansaret för lyktornas skötsel åvilade fyra lykttändare, verkamma inom vardera ett distrikt. Av de 34 nattlyktorna 1871 skötte Jöns Andersson sex st. belägna i stadens sydvästra del, J. Håkansson tio st. i den sydöstra delen, Anders Svensson elva st., innefattande ytterligare en lykta som ägdes av Akademien i den nordvästra delen och Lars Bengtsson hade omsorgen om åtta lyktor i den nordvästra delen. Lykttändarna hade att arbeta enligt följande instruktion:

1. Lykttändarna skola i tillräcklig tid infinna sig vid Stora Torget och på i Tändtabellen bestämd tid börja tända eller släcka sina lyktor i den ordning Ingeniören bestämt. All tändning och släckning skall ske så hastigt som möjligt; lykttändare får därför ej låta andra personer på gatan gå sig förbi.
2. Sedan lykttändare avslutat tändningen i sitt distrikt skall han genast gå samma väg tillbaka genom hela distriktet och noga syna hvarje låga samt afhjälpa de fel, som hindra henne att rätt lysa. I denna andra rond tändes de lågor, som under första rondens möjligen ej velat tända, tillstoppade brännare upprentas med såg (hvarvid lågan bör nästan stängas) illalysande lågor hjälpas till rätta, lågorna vridas i sin rätta riktning, vattensäckar utblåsas, frusna ledningar upptöas med sprit, lyktorna stänges noga (särskildt bottenglasen i de nya lyktorna). Under denna rond tecknar han sig till minnes, hvilka lyktor följande morgon behöfva repareras hos bleckslagare eller glasmästare eller hos Ingeniören såsom felaktiga anmälas.
3. Under andra rondens ögnar äfven lykttändaren, hvilka lyktor behöfva putsning, men först efter rondens avslutning får denna putsning företagas. Den skall göras så noga, att intet sot eller orenhet å något af lyktans glas finnes. Ju bättre lyktan hålles stängd, desto längre håller sig lyktan ren. Putsning får vid nedskrufvad låga göras under bränntiden, på det lykttändaren må få dagarna mera lediga. Lykttändaren bör ej gå från sitt arbete förr, än han vet sitt distrikt vara utan anmärkning; ty för hvarje gång, befogade anmärkningar göras öfver lyktors tillstånd, är lykttändaren förfallen att plikta.
4. Då mänskenstabellen föreskrifver tändning senare än Tändtabellen, infinnet sig dock lykttändarne på Tändtabellens tid å Gasverket för den händelse Ingeniören anser extrabelysning nödvändig. Likaså då Mänskenstabellen föreskrifver släckning tidigare än Tändtabellen. Om Ingeniören beordrat extra tändning, men under den samma klart mänsken inträffar, återvända lykttändare genast till Gasverket att mottaga förhållningsorder.
5. För hvarje försummelse af dessa föreskrifter eller fel i arbetet för öfrigt äro lykttändarne underkastade de plikter, Ingeniören bestämmer i de fall, då han ej finner anledning att för viss tid eller för alltid afskeda den felande. Plikterna tillfalla Gasverkets hjälpkassa.
6. Lykttändarne äro i stadens tjänst och böra särskildt därför iakttaga ett passande uppförande så väl i som utan sin tjänstgöring. Särskildt framhållas nykterhet och höflighet i tal och svar (under första tändningsronden är dock förbudet att tala med obehörige). – Efter råd och lägenhet borde äfven lykttändarne i arbetet vara snyggt klädda (t.ex. i skafstöflar utan träbottnar med invikta stroppar och en snygg rock med skyddslappar af lika tyg fasthållade å de ställen, som af stegen nötas och smutsas).

Då Georg Howitz inlämnade sin kostnadsberäkning bifogade han ett antal ritningar till anläggning, däribland även en ritning på gatlykta, signerad G. Howitz och daterad 31 december 1862. Denna ritning, en akvarellerad teckning, visar en stolpe med

1. Den ursprungliga gaslyktan på Tegnérplatsen och väggarm för gasarmatur. Laverad originalritning av Georg Howitz, daterad den 31 dec. 1862. Kulturens arkiv.

sexkantig armatur med enkel brännare, bild 1. Gasen släpptes på och stängdes av med hjälp av en hake på en stång som vred av kranen. Denna gaslykta tillverkades bevisligen enligt Howitz framlagda förslag. På äldre bilder av Tegnérplatsen från 1860-talet omger fyra lyktor Tegnérstatyn och man kan med hjälp av förstoringsglas tydligt urskilja Howitz lykttyp. Själva armaturen ändrades efter några år till den fyrkantiga typ, som fortfarande kröner de ursprungliga gjutjärnstolparna på Tegnérplatsen. Enligt vad som kan urskiljas på en något oskarp bild från 1870-talet av Stortorget erhöll den äldsta trearmede kandelabern på torget armatur av den ursprungliga Howitzmodellen.

Georg Howitz lämnade även ett förslag till lyktorna för väggmontage. Även denna tillverkades, men därutöver förekom en något förenklad version, framställd av Carl Holmbergs Mekaniska Verkstad i Lund. Denna firma framställde även en lyktstolpe, som kan identifieras på åtskilliga lundabilder.

Om vi för ett ögonblick vänder tillbaka till den äldsta kandelabern på Stortorget, vars ena armatur för övrigt finns förtecknad 1873 såsom nattlykta, visar ett äldre bildmaterial, att denna ersattes av en rikt utformad kandelaber med fyra sexkantiga armaturer. När detta ägde rum är ovisst, men förmodligen var det på 1880-talet. J & C. G. Bolinders mekaniska verkstad i Stockholm har tillverkat densamma. Någon gång under det första decenniet på 1900-talet ersattes kandelaberns sexkantiga armaturer med runda, helt glasmantlade lyktor. Med detta nya utseende stod kandelabern på Stortorget fram till 1934, då den togs bort i samband med att man på våren detta år skulle lösa den allt mer växande trafiken på Stortorget genom att anlägga en trafikkarusell. Detta trafiktekniska påfund vållade omedelbara problem för trafikanterna och den snabbt växande kritiken bidrog till att man frångick arrangemanget. Det skulle emellertid dröja ända till 1972 innan kandelabern sattes upp igen. Denna gång med nytillverkade armaturer, rekonstruerade efter de ursprungliga sexkantiga.

Kandelabrar har även funnits på Clemenstorget, Bantorget och Mårtenstorget. Clemenstorgets kandelaber förekommer på ett par bilder från 1900-talets början, bland annat på en bild där studenternas karnevalståg 1904 passerar Clemenstorget. Kande-

2. En av de fyra gaslyktorna på Tegnérplatsen med den fyrkantiga armaturen som efter några år ersatte den ursprungliga sexkantiga.

3. Kandelabern på Stortorget med armaturen rekonstruerad efter den ursprungliga. Kandelabern återuppsattes 1972 efter att ha legat deponerad på Kulturen sedan 1934.

labern på detta torg liknar i sin uppbyggnad Stortorget's äldsta kandelaber. Mårtenstorget bör ha fått sin något oproportionerliga kandelaber 1912 eller året efter. Drätselkammaren hade under år 1910 fattat ett beslut om uppsättande av en kandelaber på Mårtenstorget, men beslutet verkställdes inte samma år. Detta påpekades av ledamoten Waldemar Bülow vid ett sammanträde den 7 juni 1912, vilket tycks ha påskyndat ärendet. Kandelabern förekommer på bilder både 1920- och 1940-talen. De mest på-

4. Kandelabern på Stortorget med runda, helt glasantlade lyktor. Lyktan på hushörnet t.h. sattes upp 1906.

kostade kandelabrarna placerades 1882 framför Universitetets huvudbyggnad. Arkitekten Helgo Zetterwalls namn finns ingjutet i kandelabrarnas bas i likhet med gjuteriets namn, J & C. G. Bolinder, Stockholm. Akademiska föreningens södra ingång erhöll ett par flankerande vackert utsirade lyktor i ett tidigare skede. På bl.a. ett foto från 1870-talet avtecknar sig den ena lyktan tydligt och förmodligen är det samma lykta som kan identifieras på J. Lundquists skiss från 1867 i vimlet vid lundastudenternas majfest på Tegnérplatsen samma år.

För att återvända till den mera vanliga gatubelysningen ökade man antalet ljuspunkter stegvis och en påtaglig teknisk förbättring ägde rum 1898 då ett parti auerbrännare förvärvades för ca 2000 kronor. Därmed infördes gasglödljuset i lundamörkret. Den auerska principen för ljusspridning innebar upphettning till glödning av ett cylindriskt nät, trådformig vävnad av eldfasta

5. En av kandelabrarna utanför universitetets huvudingång. Ritad av arkitekten Helgo Zettervall, 1882.

6. En av de två ursprungliga gaslyktorna utanför Akademiska Föreningens södra portal.

oxider (den s.k. glödstrumpan), med hjälp av en bunsenbrännare, varvid mycket starkt ljus åstadkoms. Vid denna tid ersattes även flera av de äldre fyrkantiga och sexkantiga lyktorna med den runda, helt glasmantlade lyktan.

Tillskottet med de nya glödljusbrännarna var tydligen ej tillräckligt ty ganska snart därefter motionerade inspektören W. Hedemann-Gade i stadsfullmäktige om förbättring i gatubelysningen:

7. Två vanliga typer av gatugaslyktor utanför domkyrkan. Båda typerna märkligt nog uppsatta ungefär samtidigt vid slutet av 1890-talet. Foto Lina Jonn 1899.

"För några år tillbaka motionerade undertecknad om en ökad gatubelysning, men motionen afslogs, därför att gastillgången vid stadens gasverk var knapp vid den tidpunkten. Nu, sedan ny gasklocka blifvit byggd och skälet till motionens afslag blifvit undanröjdt, anhåller jag att åter få upptaga motionen i fråga.

Vi hafva i friskt minne, huru blodiga gatukravaller kunna förekomma i vår stad, och jag tror ej heller någon jäfvar, att vi ännu äga ett betydande antal s.k. ligapojkar, till hvilkas uppfostran jämväl tarfvas mera upplysning. Att blifva förfördelad och genom bristande belysning hindras att iakttaga, huru den anfallande ser ut, är här i staden en ganska vanlig företeelse. Lika oangenämt är det att af vår polismyndighet få erfara, huru besvärligt, för att icke säga omöjligt, det är att på ett tillfredsställande sätt bestrida nattbevakningen. Knappast behöfver jag påpeka, huru mörkret på gatorna kan föranleda olyckshändelser, huru det kan underlätta för vår stads ungdom att obemärkt vandra en förbjuden väg.

Endast genom ökad belysning kan nödig snygghet och ordning åstadkommas utanför våra restauranter och på åtskilliga offentliga platser. Butikernas stängning klockan 7 eftermiddagen har också i mycket hög grad minskat upplysningen på en timme, då stark trafik är rådande.

Huru betydande den allmänna trefnaden ökas genom en god belysning å gatorna, behöfva vi sannerligen ej resa långa vägar för att beakta, och jag vågar anse det för en nödvändighet, att vi i någon mån följa med utvecklingen af grannstädernas gatubelysning, om vi icke vilja, att inflyttningen af ekonomiskt

8. Gaslykta med fyrkantig armatur på Kyrkogatan. Foto A. Korfitzens omkring 1896.

väl situerade personer skall aftaga. Då vår stad har så mycket godt att bjuda på för den allmänna trefnaden, vore det sorgligt, om en mindre omtyckt gatubelysning skulle verka ogynnsamt för inflyttningen. Slutligen dristar jag mig upprepa hvad jag yttrade, då enskild person ville sätta samhällets innevånare i tillfälle att få elektrisk belysning och kraft, att jag hyser den öfvertygelsen, att herrar stadsfullmäktige vid det tillfället verkade hämmande för stadens utveckling, då så många svårigheter uppställdes för vederbörande, att den elektriska anläggningen omöjliggjordes.

Jag anhåller få föreslå, att drätselkammaren må anmodas inkomma med detaljeradt förslag till en ökad, tidsenlig och för stadens innevånare tillfredsställande gatubelysning”.

Drätselkammaren inkom med två alternativ. A omfattade en ökning av antalet gaslyktor med 175 och en flyttning av 60 gamla lyktor. Alternativ B innebar ett tillskott av 44 nya lyktor och en flyttning av 14 gamla. Att det var sistnämnda alternativ som drätselkammaren förordade är kanske inte så förvånansvärt.

9. Kungsgatan med dåvarande apoteket Hjorten vid mynningen mot Stortorget. På hushörnet till vänster den år 1911 nyttillkomna häfnerljuslampan. Eftersom huset revs i början av år 1913 för att lämna plats för ett bankhus är bilden inte svår att datera. Foto Per Bagge.

Hedemann-Gades irritation över att det dröjde med en etablering av ett elektricitetsverk i Lund fick pågå ytterligare några år, ty det var först den 15 december 1907 som stadens elektricitetsverk igångsattes för kontinuerlig drift. Därmed inte sagt att gaslyktornas glödstrumpor började ersättas med elteknikens

10. Gaslyktsarmatur med inmonterad elektrisk belysning. Väggarman tillverkad av Carl Holmbergs mekaniska verkstad i Lund.

glödlampor. Tvärtom var det så att gaslyktorna fortsatte att öka i antal i takt med ökat krav på den allmänna belysningen. I en bilaga till stadsfullmäktiges protokoll 1909 erhålles uppgiften att man i 372 gaslyktor satt upp självtändare av märket Fiat Lux på prov och funnit dem fungera väl. Förslaget om förvärv av de redan installerade jämte ytterligare 15 självtändare antogs av stadsfullmäktige.

Med den tekniska förbättringen följde en reducering av antalet lykttändare från sex till två och därmed gjordes en betydlig besparing av lönekostnaderna, något som för övrigt användes som ett tungt vägande argument för att få stadsfullmäktiges medgivande till förvärvet av självtändarna.

I redogörelsen för antalet självtändare, som behövdes utöver

11. Gaslyktarmatur med elektrisk belysning utanför Lindforska huset i Adelgatan. En av de gamla lyktstolparna som fått stå kvar sedan man 1946 helt övergett gasen som gatubelysning.

de redan på prov monterade, redovisas en intressant uppgift om att 10 st. var avsedda för motsvarande antal för självtändare lämpligt hängande lampor, som man avsåg sätta upp i Klostergatan. Vid genomgången av den imponerande mängden äldre fotografier i Kulturens lundaarkiv dök gång efter annan upp en lykttyp som till en början var svår att typbestämma, bl.a. därför att den inte återfinns i det kvarvarande ritningsmaterialet på Tekniska verket, trots att åtskilliga lyktor av denna typ varit i användning in på 1930-talet. Detta skulle så småningom visa sig vid den fortsatta bearbetningen, att det var denna lykttyp som man år 1909 placerade som ett provisorium i Klostergatan. Att så var fallet framgår i en bilaga till stadsfullmäktiges protokoll från den 3 april 1911. I denna redovisas resultaten från en utredning,

12. Stortorget med de år 1934 uppsatta gatulyktorna avsedda för elektrisk belysning. Foto Per Bagge den 24 april 1934.

som drätselkammarens 2:dra avdelning gjort på anmodan av stadsfullmäktige angående förbättrad belysning m.m. i stadens centrala delar. Motionärerna önskade installation av elektrisk belysning. I utredningsmaterialet redovisas alternativa förbättringsåtgärder gällande elektrisk belysning med bågglampor, elektrisk glödlampsbelysning och förstärkt gasbelysning. Vid jämförelsen förslagen emellan visade det sig att den elektriska belysningen skulle bli påtagligt dyrare än gasbelysningen, varför drätselkammaren med eftertryck förordade en utbyggnad av gasbelysningen. Denna utbyggnad verkställdes också under sommaren 1911. I gasbelysningsförslaget förekommer en passus i vilken hänvisas till de hängande tvålågiga häfnerljuslamporna, "vilka nu äro uppsatta å Klostergatan", dvs. de år 1909 på prov uppsatta lyktorna. De år 1911 tillkomna gaslyktorna var 55 st. trelågiga

hängande 330 häfnerljuslampor på nya stolpar och väggarmar och de placerades inom följande område: Klosterkyrkan, Stora Kyrkogatan söder om Lilla Gråbrödersgatan ned till Kattesund, Stortorget, Lilla Fiskaregatan och Bangatan. I kandelabern på Stortorget monterades tvålågiga stående auerlampor medan gasbelysningen på Bantorget ersattes med elektrisk belysning med motivet att skona planteringen. Man hade påvisat att läckande gasledningar var skadliga för träd och buskar. Av samma skäl erhöll Lundagård och Tegnérplatsen år 1913 elektrisk belysning i nitton lyktor.

Utbyggnaden av den elektriska gatubelysningen i den gamla stadskärnan gick ganska trögt även i fortsättningen trots ett flertal motioner i stadsfullmäktige. Det kom t.ex. att dröja ända till 1932 innan Stora Kyrkogatan försågs med elektrisk belysning. Därefter skedde en successiv övergång till denna belysningsform i accelererad takt, så att man i 1940 års redogörelse kunde meddela att "Gatu- och vägbelysningen har genom överförande av tidigare gasbelysta områden till elektrisk belysning utökats i betydande omfattning." Detta år fanns dock fortfarande 150 gasgatulyktor kvar. Vid början av år 1946 hade de minskat till 42 och vid årets slut fanns endast en kvar.

Gatubelysningen genomgick därefter stora och märkbara förändringar. Gasljuset var borta och den elektriska belysningsutvecklingen fortsatte via kvicksilverlampan och natriumlampan, den senare med lågtrycks- och högtrycksvarianter.

Referenser

- Cramér, M., Stadens belysning. Sankt Eriks årsbok 1982.
 Drätselkammarens och stadsfullmäktiges protokoll.
 Kulturens lundaarkiv.
 Lundaspegeln 1957 och 1963:1.

MARIANNE EKENBJÖRN

Låt det bli ljus!

Minns du fotogenlampan? De säger att du har den på torpet. Kanhända, men har du tänkt på hur beroende vi var förr av att ha fotogen hemma i förrådet och lamporna rena, vekarna putsade, mekaniken funktionsduglig? I lampskenet satt familjen om kvällen kring ett runt bord med lysduk och broderade kanhända, stickade, hade högläsning ur nån upplånad dyrbar bok. Tystnad rådde, bara den läsandets röst kunde höras, det prasslade när sidorna vändes, det krasade sakta i brasan, orden hängde där i luften som eldflugor.

En idyllisk scen från den gamla goda tiden som författaren Olle Hammarlund minns den. Självt är jag för ung för att ha varit med om fotogen- och oljelampan. Men just så här fridfullt – med familjen samlad kring husets enda ljuspunkt, som gav ifrån sig ett sövande sus i kvällsmörkret – har jag alltid föreställt mig att det var. Men var det så? Saknade människor i städerna och på landsbygden den speciella atmosfär som försvann när fotogenen ersattes med elektricitet? Nej, förmodligen inte. Bland de människor jag bett berätta om elektricitetens intåg, har inte någon tyckt annat än att det var underbart att bli av med de osande lamporna. En och annan kan förstås minnas att det var litet vemodigt med det sällsamma ljuset i glaskroppen:

Det var inte så tokigt i köket. Men det var ju det att den hängde mitt i köket. Så där morsan stod där var ju inget lyse alls. Det var jädrigt skumt.

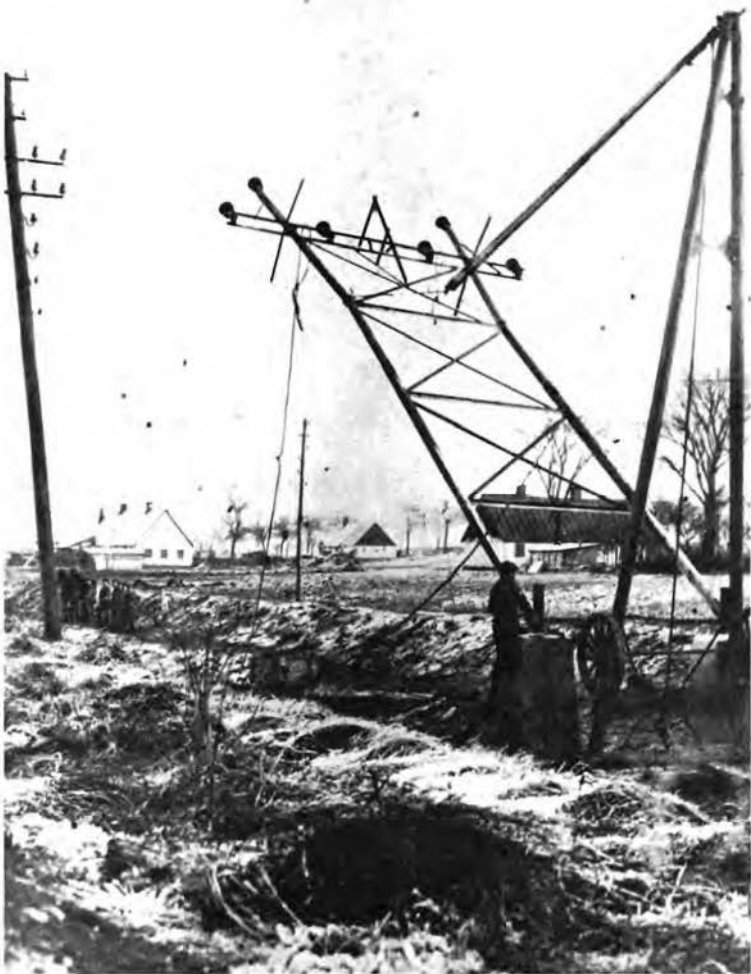
1. Stolpresning med pikar och kratta. Ledningsdragningen medförde intrång på åker och i skog. Skadorna ersattes ofta bara med några tiör. Foto Sydkrafts arkiv.

Och någon kommer ihåg att det inte var så mycket bevänt med gemensamma sysslor runt bordet. Där satt far med tidningen och skymde ljuset för resten av familjen. Och länge fick man vänta innan vecken tändes. Fotogen var dyrt. Man vilade skumme. Så nog var elektriciteten en välsignelse när den väl kom in i köket. Men alltsammans började nog lite annorlunda än vi idag föreställer oss, om vi nu alls föreställer oss något.

De som först intresserade sig för att utnyttja vattenkraften i södra Sverige var industrimän, konsulerna Berg och Schmitz, från cement- och yllefabriken. Kraften skulle tas från Lagan och för det ändamålet bildades 1906 Sydsvenska Kraftaktiebolaget med August Schmitz som direktör. Denne Schmitz var en originell man, bl.a. därför att han inte tyckte om abonnenter. Nej, han ville enbart sälja till detaljister och inrikta sig på att ge städerna och storindustrierna billig kraft. Någon landsbygdselektrifiering var det inte frågan om till en början, utom i de bördigaste delarna av sydsverige. I norra Sverige bildades Statliga Vattenfallsverket några år efter Sydkraft, men inte heller de hade för avsikt att sprida ljus på den norrländska landsbygden. De första kraftverken som byggdes i Norrland kom till för att försörja Gällivare och Kirunabygderna och för att elektrifiera järnvägen vid Porjus. De riktigt stora områdena blev inte vidgjorda förrän omkring 1945.

Utnyttjandet av fallen och byggandet av kraftstationer intresserade inte till en början staten. Det var enskilda initiativ grundade på rent kommersiella intressen. Men även om motiven enbart var kommersiella blev det mycket bråk om vilken part som skulle få mest nytta av exploateringen. Staten ansåg sig ha rätt till vattenkraften i fallen och man återopade sig på begrepp som kungsådran och beslut i de gamla landskapslagarna. Tolkningen av den rättsliga innebörden av kungsådran vållade mycket strid. Staten menade att vattnet var en statens tillhörighet, andra tolkade kungsådran som enbart en inskränkning för privata strandägare att bygga kvarnar. De rättsliga problemen var omfattande eftersom det inte bara gällde rätten till vatten utan rätten att bygga ledningar över annans mark.

Protesterna kom inte från vanligt folk, inte som idag när ortsbefolkningen går samman för att gemensamt stoppa ett kraftbygge. Intresset för miljön var nästan obefintligt. De som motsat-

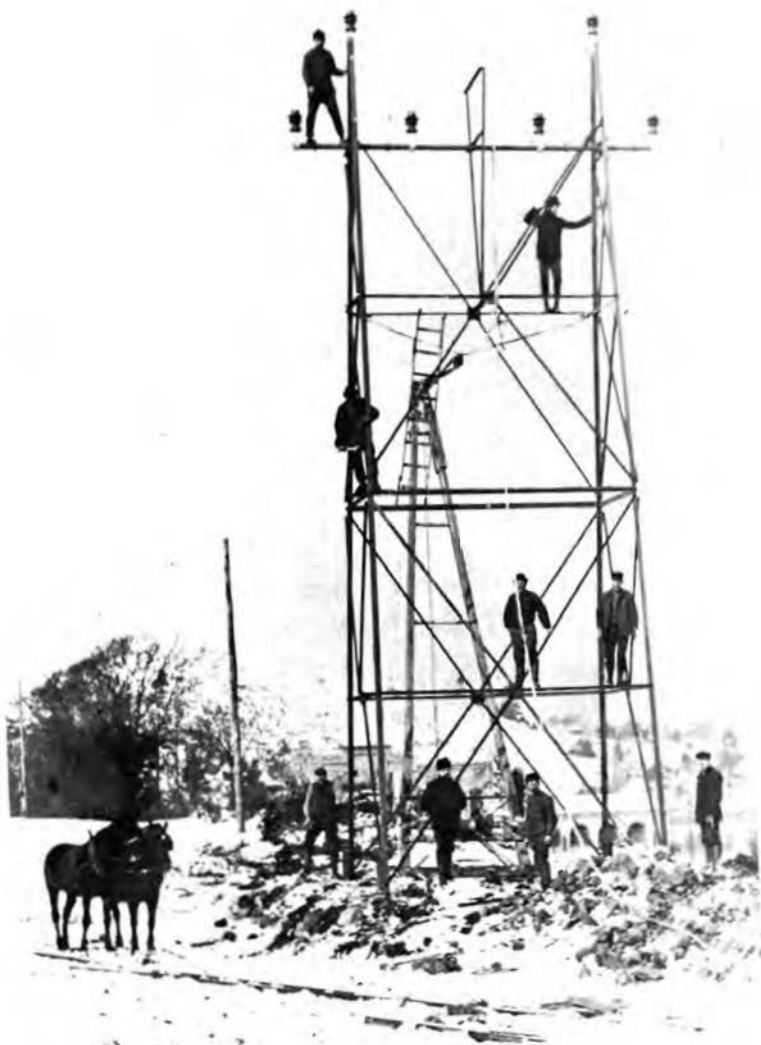
2. 50 KV-ledning mellan Knäred och Malmö under byggnad 1909. Stolparna reses med resmast på hjul, reptalja och hästar. Foto Sydkrafts arkiv.

te sig de privata företagens framfart var godsägare och en och annan kvarnägare. Bönderna hade för länge sedan sålt sina fallrättigheter till någon kvarnägare som i sin tur sålt dem till staten. Bönderna var också de som sist kom med i bilden, i allmänhet var de också ganska likgiltiga för det här nya påfundet – med undantag av en och annan reformsinnad storbonde. För en småbonde blev det kostsamt att dra in elektricitet och än idag kan man minnas hur kraftbolagets herrar nonchalerade att ersätta bonden för den mark som gick åt när elnäten byggdes ut:

Jag vet, min morfar han hade gård . . . och de fick el därute 1911. Han fick nio kronor i ersättning för ett stort intrång på skogsmarken hans. Nio kronor! Det var allt. Så de gick väl fram lite diktatoriskt.

Motståndet mot elektriciteten kom även från gasintressenterna. De representerade en väl inarbetad teknik, som nu blev hotad. När den första illuminationen, av t.ex. en uteservering i Stockholm, kom till stånd, gjorde gasbolagen i Amerika och Stockholm allt för att bekämpa detta nya tekniska system. Men gasaktierna rasade och den konkurrerande tekniken etablerade sig i gasens ställe. Kanske är det inte orimligt att tänka sig att det var gasbolagen som startade ryktesfloran om elektricitetens farlighet. Det är nu, i starten av elektrifieringskampanjen, som teknologerna och ingenjörerna talar om vikten av en nationell kraft- och bränslepolitik och om höjande av kultur och trevnad. Med glödlampans hjälp skall Sverige lämna mörkret och det hårda slitet på den okultiverade landsbygden.

Elektrifieringen av landsbygden kom igång mer systematiskt efter andra världskriget, och ofta först sedan någon lokal reformator startat en elektricitetsförening. Föreningarna var en förutsättning för att bygden skulle få elektricitet, eftersom kraftbolaget inte sålde till enskilda abonnenter. Men det var också en lösning och ett sätt för kraftbolagen att kringgå problemen med ersättning för utnyttjad mark. En av förutsättningarna, när man gick med i en dylik förening, var att man upplät fri mark för utbyggnaden av elnäten. Det var bönder som hade lite mer och på det sättet dessutom kunde få gratis ström. Något tvång på att

3. Spännmast med 50 KV-ledningsbygge 1909. Foto Sydkrafts arkiv.

anteckna sig för abonnemang var det aldrig frågan om, inte annat tvång än att grannarnas påtryckningar kunde bli hårda. Inget bolag byggde nämligen ut utan att man fått de allra flesta med sig.

Nya yrkeskårer

Vi har ofta hört att på 30-talet då började flykten från landet in till städerna. Människorna lockades av attraktivare arbeten, av farten och ljuset i städerna. Många är de författare som också hyllar staden i poetiska ordalag, som här Sigfrid Siewertz:

Här tumla morgonens och aftonens väldiga människoströmmar rytmiskt fram och åter i en fåra, som plötsligt blir trång och forsande. Det är en eggande fart och svikt över detta skådespel av betong, hjul, elektricitet och människor
...

Och om kvällen kan staden erbjuda sina invånare något helt annat än vad landsbygden, med sitt mörker, kan.

Ödemarkens skumma, vilda andar fångas, tämjas och tvingas in till människovärldens centrum i form av ett vitt, stadigt lysande ljus. Det är en saga och en seger, som icke äro mindre sköna, därför att vanan förslöat vår känsla för dess poesi.

Ivar Lo Johansson skildrar, i *Asfalt*, en statarpojkes flykt från landet in till Stockholm:

Klara vinterkvällar kunde jag från toppen av ett berg och tvärs över skogarna på få mils avstånd se ljuset från Stockholm som välvde sin kupa över skyn. Dit ville jag själv för att lysa. Dit ville all landsbygdsungdom som tänkt sig framgång, en bättre utkomst, ett lättare arbete, eller som vantrivdes med landsbygdens enformiga liv.

Men så stark och oemotståndlig var kanske ändå inte stadens lockelse. Många var de som valde att stanna kvar på landsbygden

4. Hemsjö Övre kraftverk togs i drift vid årsskiftet 1907-1908. Kraftstationen från avloppskanalen. Foto Sydkrafts arkiv.

framför att kasta sig ut i en ny värld, som staden måste ha inneburit. För många var byns mörka gator – som inte behövde lysas upp, man hittade ändå – tryggare än de kaskader av ljus som bländade i städerna. Åtminstone förefaller det att ha varit så för de hundratals unga män som rekryterades när elnäten började byggas. Här fanns en stor grupp arbetare som inte ville till städerna utan valde att ta ett ambulerande jobb, ibland över stora regionala områden. Varför? En del var kanske trötta på drängjobben, hade ännu inte bildat familj och såg nu sin chans när nya arbeten kom ut till landet. Men alla var inte bondsöner. Många hade en bakgrund som åkare, maskinist eller byggnadsarbetare. För dem var det kanske en kombination av friheten i ett ambulerande arbete, och möjligheten att vara kvar på landsbygden, som fällde avgörandet.

Arbetet som linjemontör var hårt. Ett grovarbete. Och så var det långt in på 50-talet. En arbetare ur den första generationen montörer berättar att han började 1911, den första maj, på Hemsjö Kraft. (På den tiden var Hemsjö och Sydkraft två konkurrerande företag. Sydkraft befattade sig inte med enskilda

abonnenter utan sålde kraft en gros och huvudsakligen till städerna. Hemsjö däremot inriktade sig på landsbygdens elektrifiering och var intresserat av direkt distribution av kraften. Hemsjö svarade för de nordöstra delarna av Skåne, Blekinge och Småland.) Den gången, när de första linjerna stakades, fick man gå. Några cyklar fanns inte och allt materiel fick bäras på ryggen.

Vi var ute halvårsvis och kom hem till någon storhelg så där. Det var ju olika naturliga betingelser för att utföra ett sånt jobb. Vi byggde Karlskronalijnen 19... jo, den var färdig 1912, och här är ju sån bergig terräng och man fick bära allt, verktyg och allt fick man bära på ryggen. Och när vi skulle förflytta oss fick vi gå landsvägen. Arbetet bedrevs i etapper. Först skulle linjen stakas och sen skulle hon renhuggas om där var fullt med träd. Var där berg skulle betongfötter och järn sättas i berget. Sen skulle stolpar sättas.

För det mesta fick man nattlogi hos någon bonde, ute i drängstugan, men det hände också att sovplatsen var obekväm och att det var skralt med maten.

Då, när vi byggde Karlskronalijnen, då fick vi inget logi. Det var såna där fina statstjänstemän. Då låg vi i höstackar många nätter och var där nån som hade en kaka bröd eller ett halvt kilo margarin, då delade vi.

Många var rädda och ännu fler begrep inte alls vad det handlade om när linjejobbarna kom. Vanlig var uppfattningen att linjekarlarna drog åskan med sig, men "sen man fick snackat gott med folk, att det inte var så egentligen som de hade hört, så gick det bra". Större problem fick man de gånger bönderna satte sig till motvärns av ekonomiska skäl. Första gången linjerna hade stakats var bolagen snåla med att ersätta förbrukad mark. (Innan lagstiftade bestämmelser om markersättning togs i bruk skickade bolagen ut sina representanter för att göra upp. På ett ställe kunde bonden få tjugo kronor för en stolpe, men på nästa fick han kanske en hundralapp.) Andra gången de kom, för att reparera linjerna eller sätta nya stolpar, hade man lärt sig läxan. Lurad hade man blivit och här skulle inte sättas några nya stolpar! En linjemontör minns hur det kunde gå till på 40-talet:

Första gången var det ju så: får vi inte lov att sätta stolpar här så får ni ingen ström. Det var många gånger det blev väsen och vi, linjejobbarna, fick många gånger ta stöten. Och det var många gånger vi skulle ut och reparera och såden stod mogen, och då kom vi traskandes rätt genom åkern.

Var där en bonde som vägrade att få stora markområden förstörda av elstolparna kunde kraftbolaget hota med expropriation. Att vreden var stor förstår man när det t.o.m. förekom att bonden hade geväret med sig ut och hotade skjuta linjearbetarna om de inte gav sig iväg.

Linjestakning var ett hårt och tungt arbete. Ofta fick man cykla tre, fyra mil om dagen. Skyddskläder eller gummistövlar fanns inte. Att vara våt om fötterna och inte ha någon barack att torka kläderna i, svårigheter att få tag på logi och en hel del olyckstillbud slet bokstavligen talat ut den första generationen linjemontörer;

man förstörde ryggar och armar på dem. Och framförallt, man hade inte några skyddshjälmars och man reste stolpar med pikar. Sen satte man de här pikarna på stolparna och sen kilade man. Kom man te den där jävla piken . . . Vi hade mycket folk med skullskador.

Elektrifieringen av landsbygden födde ytterligare en yrkeskår, avläsarna, eller inkasserarna som de kallades i början på 30-talet. Också de fick ta cykeln till hjälp för att ta sig fram mellan gårdarna men de behövde oftast bara vara ute en vecka i taget.

Inkasserarna bodde på pensionat eller, i undantagsfall, på sådant som kallades för hotell. Men i de flesta fallen kunde de bo hos privatpersoner. Inkasseraren blev väl mottagen och betraktades nog som en tjänsteman. Han gick klädd i sportkostym, skjorta och med "kragen uppknäppt", och hade tre mål mat om dagen, logi och traktamente.

Kraftbolaget försäkrade sig om en garantiavgift på tio kronor om året. Det innebar att en abonnent skulle bränna ström för minst två kronor per ljuspunkt.

Det fanns ju gamla människor som snålade så in i vassen med ström och när man kom och avläste blev det ju aldrig någon tia av det. Men hade de bränt för bara fyra kronor så fick de betala en tia i alla fall. Hällevik var just ett sådant samhälle där 95% var ackordsräkningar. Vi hade en arbetskamrat som berättade: att när jag kommer till Hällevik så cyklar jag genom samhället, och sen förstår du, när jag börjar gå står käringarna och gubbarna med en femma eller tia i dörren på varenda ställe.

Efter en tid kände alla abonnenter inom ett område till avläsarna och förtroendet för dem var oinskränkt.

När han kommer nästa gång så vet han väl var nyckeln ligger? Den ligger där under mattan. Ta nyckeln och läs häruppe, mätarn den vet han var den sitter. Där står ett litet bord och där ligger en duk på det och där lägger jag pengarna under den duken.

Eftersom en avläsare kunde gå omkring med tio, femton tusen kronor i börsen – en summa som motsvarade fem årslöner – bemyndigades han med pistol:

Här i Blekinge fick vi pistoler allihop. Det hade nog aldrig hänt något och den här pistolen hade jag aldrig med mig, utan jag sköt privat uppe i skogsbacken.

Av de avläsare som jag talat med kände ingen någon rädsla för rån eller överfall. Pistolerna kom aldrig till användning. Den ende som förmådde jaga skräck i en tjänsteman på cykel var någon argsint hund, som likt en gårdvar vaktade stugan och dess elmatare.

Referenser

Hammarlund, O., Samtal pågår. 1975.

Johansson, I., Asfalt. 1979.

Siewertz, S., Svensk Turistförenings årsskrift. 1935.

Åberg, A., Sydkraft, ett kraftföretags utveckling under femtio år. 1956.

Intervjumaterial (Mitt tack för tillmötesgående och hjälpsamhet från personal på Sydkraft i Malmö och Karlshamn och ett särskilt tack till Christer Bökwall, Henrik Johansson, Lars Erik Linander och Ivar Sellving).

BRITTA HAMMAR

I sitt rätta ljus

Till färgbilder XII–XIII

Sol, luft och allmän renlighet var begrepp som ofta återkom i svensk kultur- och samhällsdebatt årtiondena kring sekelskiftet 1900.

Stadsplanerarna ville, efter europeiskt mönster, släppa in ljus och luft i de överexploaterade storstäderna, där hela kvarter i rask takt bebyggdes med höga hyreskaserner som snabbt överbefolkades. Tyvärr fick deras idéer sällan något gensvar från dem som styrde och ställde i samhället. Byggherrarna ville tjäna så mycket pengar som möjligt och utnyttjade tomtytan maximalt. Engelskinspirerade villasamhällen uppfördes dock åt överklassen på lagom avstånd från staden och egna hemsrörelsen gav också arbetarfamiljer en möjlighet att skaffa sig ett eget hus.

I pressen gick skribenter och konstnärer till angrepp mot tidens tunga, mörka och dammsamlade heminredningsideal. Inga gardiner borde hindra solen att lysa in i sovrummet som skulle vara så lättstädad och ligga så avskilt som möjligt. Borta var sovrummet som sällskapsrum och husmors arbetsrum – ett mycket gammalt drag i svensk boendemiljö. Också de andra rummen borde ligga så att solen sken in vid rätt tidpunkt på dagen. Lätta, ändamålsenliga möbler och ljusa tapeter och textilier skulle hjälpa till att skapa en sund och glad hemmiljö. Inte heller dessa tankar vann allmänt gehör.

Budskapet "sol, ljus och ren luft åt alla" levde vidare i funktionalismen som i Sverige slog igenom först på Stockholmsutställningen 1930. Dess förespråkare ville ersätta den kompakta stenstaden med lamellhuset som med soldigrammets hjälp radades ut över landskapet. Och de lyckades.

1. År 1896 startade den danske läkaren Niels Ryberg Finsen ett institut för forskning och ljusbehandling. Hettan och ljuset i baglamporna filterades med en speciell lins och det kvarvarande ultraviolette ljuset användes vid behandling av bl.a. hudtuberkulos. Finsen fick Nobelpris för sin upptäckt 1903.

Idén om solen som livgivande kraft hade sitt ursprung i upptäckten av de ultraviolette strålarna i solljuset som gjordes år 1801. Tidigare hade man i medicinska kretsar endast antagit att solen hade en gynnsam effekt på människokroppen.

Behandlingsmetoder mot bl.a. ben-, led-, gång- och körteltuberkulos utvecklades. Man använde sig både av direkt solljus och artificiellt ljus t.ex. kvarts-kviksilverlampor. Bägge metoderna uppvisade goda resultat och tillämpades snart också i vårt land. I Hygienisk revy n:o 11, 1916 presenteras de under rubriken "Sol är hälsa" och i n:o 6, 1917 tar man upp metodernas användning i förebyggande syfte. Barn från alla sociala miljöer riskerade att vid akuta svaghetstillstånd angripas av tuberkelbaciller. Värst utsatta var fattiga barn från städernas trånga och mörka bakgårdar. Alla borde de hjälpas till bättre hälsa genom sommarvistelse, helst vid havet. Artikelförfattaren föreslår att den nystartade barnkolonirörelsen inför solbehandling på pro-

2. Solbehandling vid Agrenska hemmet utanför Göteborg omkring 1920. "Om bad är hälsa" och "sol är hälsa" så kan man med skäl påstå, att för många svaga och klena barn "solbad är dubbel hälsa" (Professor Torsten Thunberg, Personlig hälsovård, Stockholm 1924).

grammet genom att till verksamheten knyta en sjuksköterska. Vintertid kan solljuset lämpligen ersättas av en elektrisk båg-lampa som gillras upp över barnets säng. En sådan kombinerad förebyggande behandling kom ännu på 1950-talet klena smätningar till del.

Läkarna betonade vikten av att solbada med förstånd. För mycket sol ger upphov till hudirritation och en skadad hud åldras snabbare. En varning som 1980-talets människor kanske skulle må bra av att begrunda. Idag är det modernt att vara brun och alla som har råd reser på semester till solens länder. Resten av året köar de för en plats på de solarier som under senare år blivit en lönande affär. Solbränna är inte längre ett klassmärke som

Kronprinsessan Victorias Kustsanatorium

Post- och järnvägsstation: *Barkåkra*

i Skåne vid Skälderviken.

Barrskog, havsluft och bred sandstrand.

Företrädesvis för ben- och körteltuberkulos (höftsjuka, puckel m. m.).

Röntgenlaboratorium, bandageverkstad, ortopedisk behandling, ljusbehandling, gymnastik och massage.

Skolundervisning och Slöjd.

Överläkare: *Dr Ernst Lindahl, R. T. Barkåkra 1 och 11.*

Öppet året om.

3. Annons i Hygienisk Revy 1924.

4. Sommarkolonin "Hallarna" i Tormestorp, Skåne i början av 1950-talet. Hit skickades klena barn som var i behov av sol och frisk luft från bl.a. storstaden Malmö.

skiljer de hårt kroppsarbetande från en sysslolös överklass vilket var fallet under tidigare sekler, då ståndspersoner undflydde solens strålar med hjälp av hattar, parasoller och handskar.

Förr kände man förmodligen bättre till solens negativa inverkan än dess positiva. Man skyddade ömtåliga textilier, tapeter och möbler mot blekning genom överdrag och gardiner av olika slag. I bondemiljö förvarade man sina textila dyrgripar i kistor och tog endast fram dem vid högtidliga tillfällen. Man lät dock solens strålar hjälpa till att bleka de färdigvävda linneräckorna genom att breda ut dem på därtill avsedda ställen sedan medeltiden, i städer och byar, kända som s.k. blekeplatser.

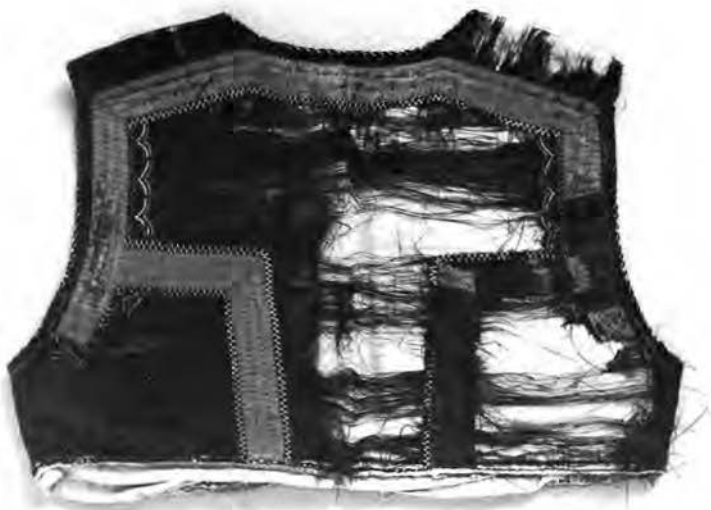
Även för museifolk ställer solljuset till problem. Museernas uppgift är att vårda och bevara föremål från vår egen och gångna tider till eftervärlden. De skall också med dessa sakers hjälp för samtiden berätta om vårt och våra förfäders sätt att leva och tänka. Dessa strävanden kan vara svåra att förena.

5. Linräckor utlagda till blekning i trädgården till en skånsk bondgård. "Otillåten flirt", akvarell av Frans Lindberg, 1940. KM 40.682.

Många faror lurar på föremålen även sedan de hamnat på museum. Felaktig belysning har t.ex. orsakat obotliga skador särskilt i museernas barndom då dagsljuset ofta obehindrat strålade in i utställningssalarna. I sin iver att visa och lära ut glömde eller bortsåg den tidens museimän – som oftast var män – från de negativa effekterna av en sådan exponering. Eller så tänkte de inte på att bakom de åtgärder, som var rutin i varje hushåll, låg erfarenheter användbara också ute i världen. I borgerliga hem kritades t.ex. fönstren sommartid för att hindra solen från att bränna sönder gardinerna och inför lantvistelsen fick möblerna överdrag. Ännu under 1940 och 50-talen, när de flesta kvinnor fortfarande arbetade i hemmet, var man noga med att dra ner rullgardinerna när solen sken in, trots att möblerna var försedda med sommarklädsel. Idag är det bara en och annan pensionär som håller bruket vid makt.

Forskning om ljusets inverkan på olika museiföremål har på-

6. Liv till skinnkjol som förmodligen utsatts för direkt dagsbelysning under längre tid. Silkeinslaget och också bomullsvarpen är på sina ställen helt borta. Färs hd, KM 2.756.

gått under längre tid och många artiklar i ämnet har publicerats. Museitjänstemannen av idag är i allmänhet väl insatt i ljusproblematiken. Svårigheten är nu den att utifrån denna kunskap, i gamla lokaler, med föråldrade montrar och litet pengar, ordna det så bra som möjligt för föremålen och betraktaren.

Ljus och värme är de energikällor som åstadkommer mest skadegörelse på museiföremål och av dem är ljuset den farligaste. När de får samverka blir den nerbrytande effekten givetvis ännu större.

Ljus är den del av den elektromagnetiska strålningens spektrum som vi kan se dvs. våglängderna från 4 000–7 600 Ångström. Det osynliga ljuset är dels infrarött ljus bortom 7 600 Å och ultraviolett ljus från 3 000–4 000 Å. UVstrålningen är den farligaste men också det synliga ljuset kan, i sin kortvågiga blå del av spektrum, göra skada. Det infraröda ljuset betraktas som nästan

7. Dagsljuset tas tillvara vid vävning i småländsk stuga. Lavering och gouache. Kilian Zoll. KM 8224.

ofarligt utom genom sin värmeverkan. Dagsljuset innehåller mest UVstrålning, lysrör något mindre och glödlampor allra minst. Dessa har dock den olägenheten att de avger värme.

Ljus kan skada allt organiskt material dvs. föremål som kommer från djur- eller växtriket samt nästan alla syntetiska färger och plaster som till sin kemiska struktur liknar dessa. Då de flesta föremål är ogenomskinliga uppstår i allmänhet endast ytskador. Ljus orsakar inte bara fotokemiska förändringar på färgämnen i form av blekning och fällning utan påverkar också föremålens hållfasthet. Textilfibrerna försvagas och bindemedlet i färg förstörs.

Belysningsstyrkan mäts i lux som är ett mått på ljusflödet per m². Av vikt är också hur länge ett föremål belyses. Genom att multiplicera tiden med luxtalet får man fram luxtimmarna. Risken för skador ökar vid lång exponering även om luxtalet är lågt.

Alla föremål är inte lika känsliga. Textilier, akvareller, papper, färgat läder och vaxföremål bör t.ex. aldrig belysas med mer än högst 50 lux medan oljemålningar, tempera och naturfärgat läder tål upptill 150 lux. Metall, sten, glas och keramik påverkas

i allmänhet inte av ljus och klarar liksom föremål av elfenben, ben och trä, vars ytfärg ej är av vikt, att exponeras i högre luxtal. Mätningar utomhus i direkt solljus kan sommartid ge värden på upptill 100 000 lux – en intressant jämförelse.

Denna kortfattade och ofullständiga beskrivning av ljusets inverkan på museiföremål vill peka på att det inte är av ovilja mot betraktaren som vissa museisalar har, vad besökarna kallar dåligt ljus, utan av omtanke om föremålen. Läsare som vill ha ytterligare information hänvisas till speciallitteratur, upptagen under referenser, i slutet av uppsatsen.

Museibelysning är viktigt också ur en annan synvinkel. Varje tid och miljö har sitt speciella ljus. Rätt ljussättning får tingen att tala och hjälper betraktaren att känslomässigt uppleva stämningen i en svunnen epok. För några svindlande ögonblick befinner man sig i medeltiden och ser hur borgfrun, i ljuskronans sken, plockar fram dyrbarheter ur det väggfasta skåpet. Man kan nästan höra dunket från vävstolen som står tätt intill fönstret för att ta vara på dagsljuset som silar in i den mörka bondstugan en vårdag på 1800-talet. Eller man känner rummet upplösas i en ständig övergång mellan ute och inne när ljuset från de stora fönstren bryts och återkastas i väggfältens speglar – en vanlig scenisk effekt i paradgemaken på 1700-talet.

Referenser

- Finch, K., Putnam, G., *Caring for Textiles*. Oxford 1977.
 Hazelius Berg, G., Gardiner. 1962.
 Hygienisk revy, n:o 11. 1916.
 Hygienisk revy, n:o 6. 1917.
 Jacobi, K., Kragelund, M., Østergård, E., *Bevaring af gamle tekstiler*. Haderslev 1978.
 Leene, J. E., *Textile Conservation*. Norwich 1978.
 Singer, Ch., Underwood, E., *A short history of Medicine*. Oxford 1962.
 Stavenow Hidemark, E., *Hygienism kring sekelskiftet*. Fataburen 1970.
 Stavenow Hidemark, E., *Villabebyggelse i Sverige 1900–1925*. 1971.
 Thomson, G., *The Museum Environment*. London 1978.
 Åström, K., *Svensk stadsplanering*. 1967.

- xii Äkdyna, flamsk, tidigt 1800-tal. Avigsidans färger är betydligt klarare än framsidans som påverkats av ljuset. Sydöstra Skåne. KM 70.573.
- xiii Kjol, "stubb" av matelasserat siden, 1700-talets andra hälft, som exponerats så att den röda färgen blekts bort helt och endast finns kvar i vecken. KM 8.242.

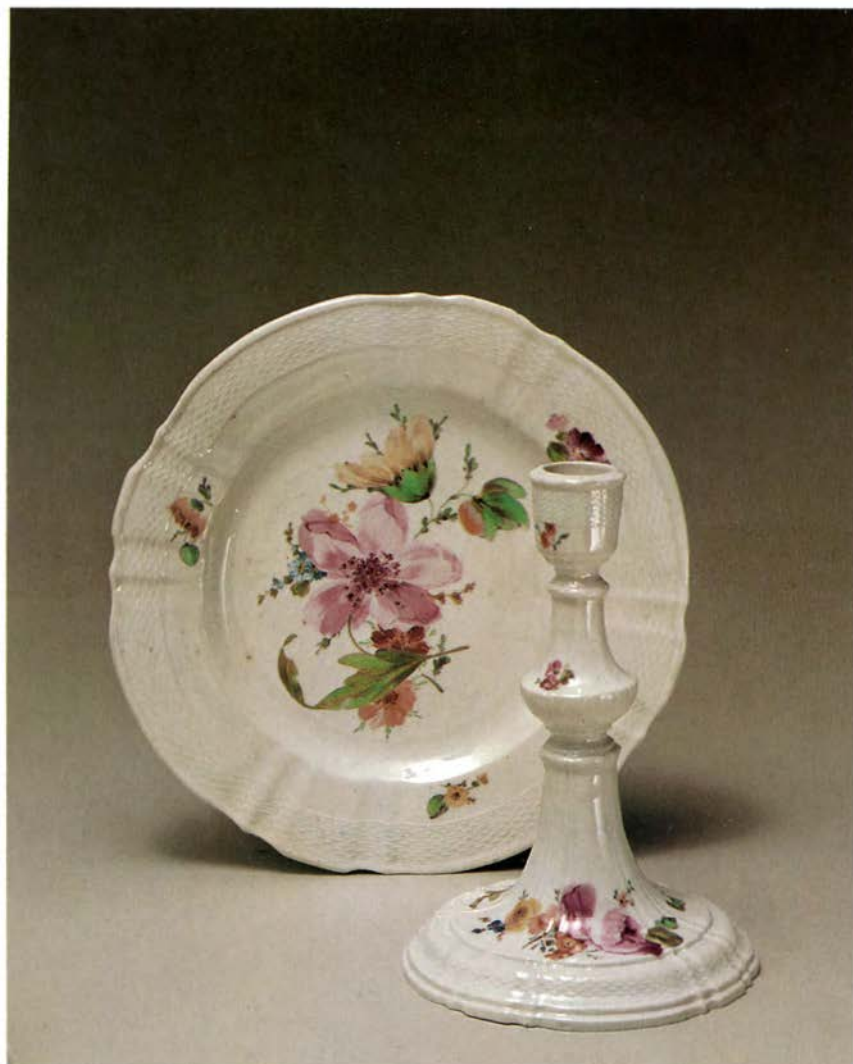

XIV

Figurgrupper av porslin symboliserande "Vattnet" och "Luften" i en serie återgivande de fyra elementen. Porslinet är inte signerat och proveniensen var länge gåtfull, tills engelska forskare klargjorde att de tillverkats i Chelsea mellan åren 1749–54 vid en fabrik som efter en av sina figurer kallats "Girl-in-a-swing" fabriken. H 19.5 resp. 21 cm. KM 25.568:9.

xv "Supé omkring 1770", dukad i Herrehusets utställning. Tallrikar, fruktkorg och ljustake från Meissen. I bakgrunden på servanten en glassköljare av porslin från Wien.

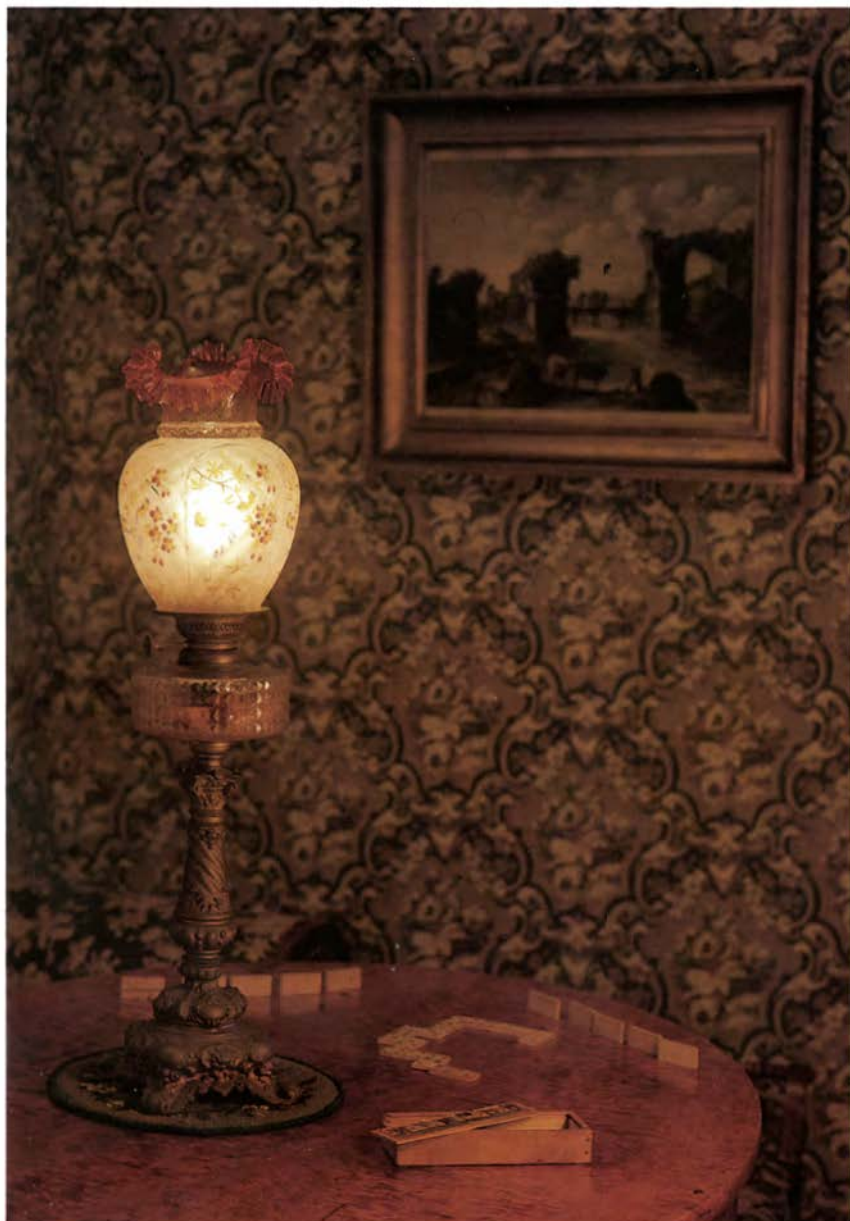

xvi

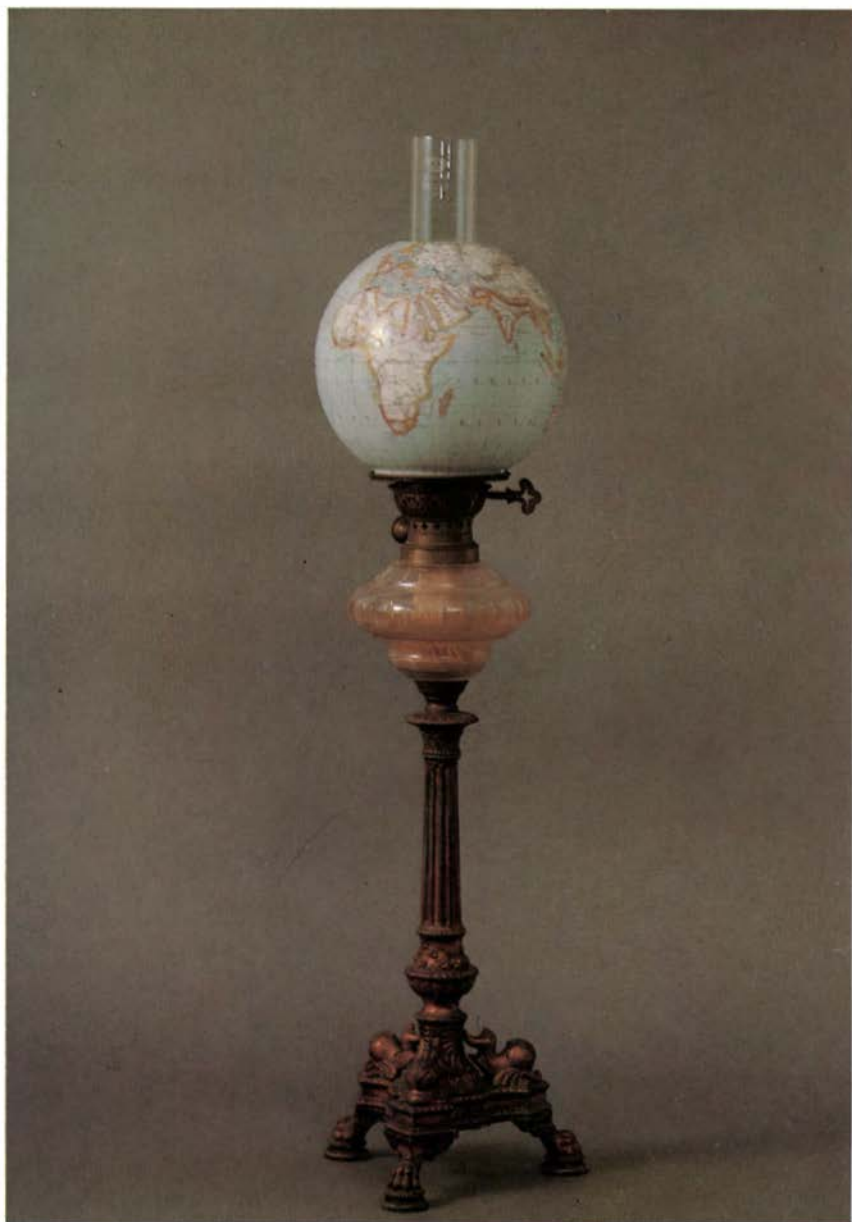
Tallrik och ljusstake tillhörande bordsservis dekorerad med korgflättningsmönster och blomdekor målade i det friska och spontana manér som är kännetecknande för thüringerfabriken Volkstedt-Rudolstadt. Sign med fabriksmärket i blått. Tallrik D 23 cm, stake H 18 cm. KM 60.288:3 (ur Svea och Wilhelm Schmidts samling), resp. KM 28.328.

xvii Ljusstake, en av ett par, utformad som elegant herde. Sign Chelseas ankarmärke i guld och inpressat modellnummer 104/8 resp. 126/C. H 25 resp. 27 cm. KM 34.071:2. Chelsea, 1800-talskopior av äldre tillverkning.

xviii Bordlampa, 1800-talets slut. Guldbronserad gjutjärnsfot. Glaskupa med etsad dekor av fåglar och blommor i färg inom förgyllda bågar. H 72.7 cm. KM 42.723.

XIX Bordlampa, 1800-talets slut. Fot och skaft, gjutna i järn och bronserade. Kupa av glas, utformad som en jordglob i färger. H 78.1 cm. KM 47.772.

XX Interiör från Bosebo kyrka på Kulturen.

Om ljus på det dukade bordet

Till färgbilder XIV–XVII

I medeltidens handskrifter, kyrkornas valvmålningar, i de tryckta biblarnas och postillornas träsnitt från 1500- och 1600-talen återges de bibliska måltidsmotiven, nattvarden, bröllopet i Kana, den rike mannen och Lazarus. I tideböckernas månadsbilder illustreras december med en måltid, ofta i furstlig miljö. I många av dessa bilder redovisas bordets utrustning med skålar, fat och knivar, maträtter, bågare och pokaler i tidens form. Det kan ske summariskt eller med stor naturtrohet, beroende på bildens art. Efter ljuskällor letar man däremot förgäves, också i bilder där de naturligen borde funnits. Kanske var de på sin tid av så enkelt och självklart slag att de inte var intressanta att återge. Många scener utspelas i det fria, liksom samtidens måltider i verkligheten gjorde. Och de dukade borden i 15- och 1600-talens borgarhem, som redovisas bl.a. i kokböckerna, tecknar sig i nyktert dagsljus som faller in genom fönstren.

Ett undantag från regeln är en måltidsscen från slutet av 1400-talet, bild 1. Kvälls- eller vinterstämning råder, trots att det är en viss dager utanför fönstren. Inne i rummet sprides ljuset från en enkel krona i form av ett tråkors med ljusskålar på de fyra armarna och från två lika skålar, satta på bjälkar som från väggen skjuter in i rummet. Dessa två ljuskällor, takkronan och väggljusarmen, är också de typer som fram till 1600-talets senare del i allmänhet återfinnes i måltidsbilden, om ljuset nu alls finns med. Att stakeljus på bordet, både som festattribut och belysning, saknas på de äldre bilderna stämmer med den föreställning vi har att ljus för högtidens skull under medeltiden användes i kyrkan och i religiösa sammanhang men knappast för övrigt. När dagsljuset inte räckte till var den öppna härden den främsta

1. Måltid vid furstlig taffel. Bokmålning i en handskrift från 1400-talets slut om Karl den stores erövringar. Bibl. Royal, Bryssel. Efter Andersen a.a.

Ljuskällan, vid behov kompletterad med bloss, facklor, lysved och lampor, troligen ofta av det enkla slag som långt in i vår tid använts inom den folkliga kulturen. I sin år 1555 utgivna *Historia om de nordiska folken* avbildar Olaus Magnus en måltid där två "svenner" med stora ljus i handen lyser upp scenen, bild 2. Den danske kulturhistorikern Troels-Lund förmodar att levande ljusbärare på detta sätt, eller kanske snarare med ljus satta på långa stavar som stöddes i golvet, svarat för belysningen vid de stora festerna. Så till exempel när Christian III 1547 "på gammalt vis" illuminerade Koldinghus med 800 stakeljus. När Christian IV 1590 lät göra en silverservis på över 200 lod silver ingick i denna endast två ljusstakar (och en ljussax), vilket också säger oss att belysningen vid måltiderna ordnades på annat sätt än med bordsstakar.

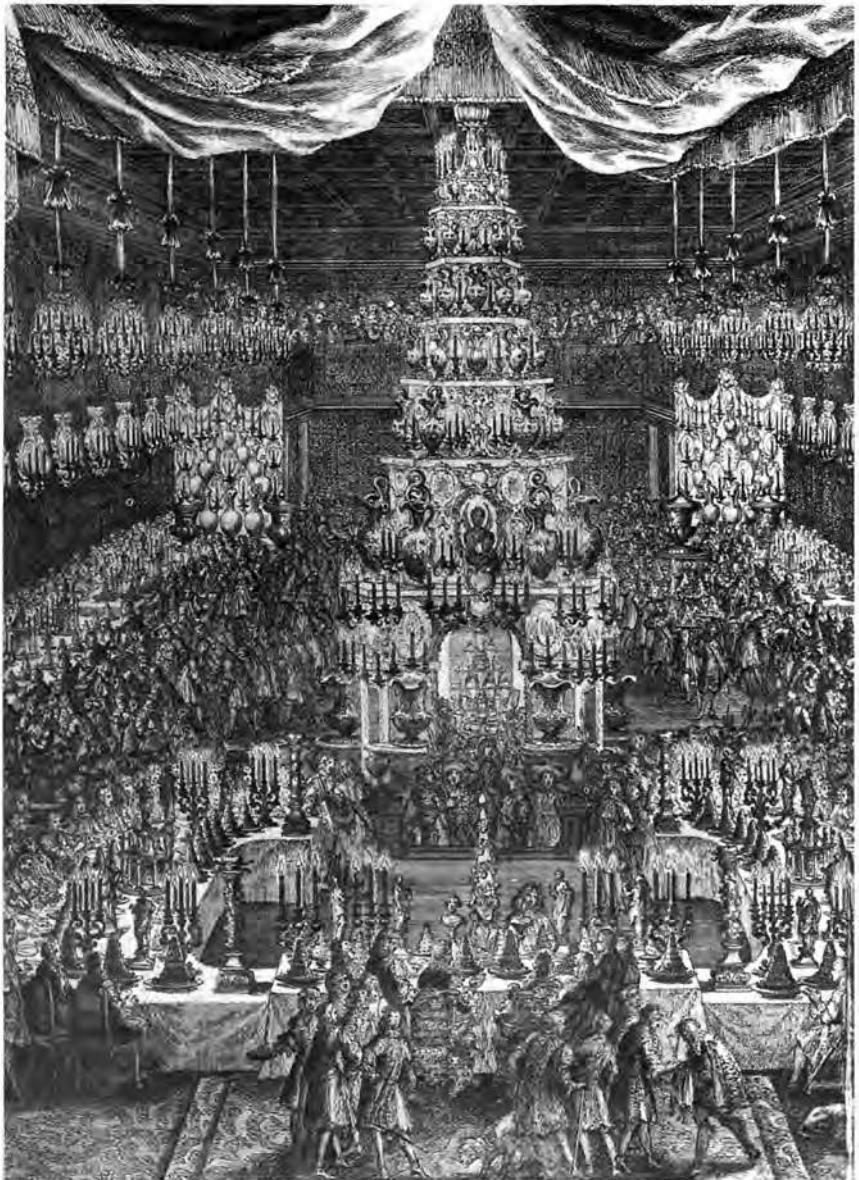
Om man betänker skildringarna av bordskick och rusdrycker i äldre tid, åtminstone i Norden, är det ganska självklart att brinnande ljus inte kunde stå inom räckhåll för gästabudens deltagare. Ruset hörde till festen, ansågs nyttigt – "det gör kroppen gott och för själen finns över huvud taget inte något bättre". Den som ger sig hän i dryckeslaget är en man av rätta

2. Gästabudsscen i Olaus Magnus, 1555, med två ljus "svenner".

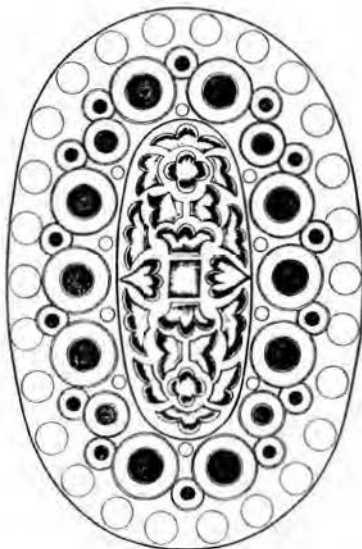
ullen, utan svek, medan den som håller sig utanför är en narr för alla, en kujon som saknar känsla för sin värdighet och är en dönick heter det kort och gott i Danmark på 1500-talet. Kappdrickning var ett uppskattat nöje. Servisens delar kunde brukas som projektiler i dramatiska lägen. I räkenskaperna talar en ständigt återkommande post om utgifter för reparation av skadade servisdelar sitt tydliga språk. Det är väl då uppenbart, att innan ljusen kunde komma på bordet krävdes det en ändring i bordskick och dryckesvanor, och den kom också till stånd vid 1600-talets slut, delvis föranledd av de nya modedryckerna te, kaffe och choklad. Ett vittne från 1690-talet berättar att de fyra-fem timmar långa sittningarna med tappert drickande nu är slut – till och med är glasen så små att man kan resa sig från bordet. Och Holberg påpekar i sina "Moralske Tanker" att det i gamla tider var ett galanteri att vara drucken medan det nu var en skam. Nu gällde det att kunna bära sitt rus.

En tacksam källa för den som studerar måltidsmiljön är en bok om det dukade bordets utsmyckning under barocktiden, *Tafelzier des Barock*, utgiven 1974. Här återges måltider från 1500-talet till 1700-talets början med anknytning till kröningar, bröllop och begravingar, fredsfördrag och andra statsangelägenheter. En rad aspekter behandlas, men märkligt nog sägs ingenting om ljusarrangemangen. På de äldre bilderna strömmar dagsljuset in genom höga fönster, över praktfullt uppdukade skådeskänker och bord som dignar av rätters mångfald. Det gäller också två bilder av fredsmåltiden som svenskarna gav i Nürnberg 1649,

3. Karl XI:s kröningsmåltid, Stockholm 1672. Detalj. Ur David Klöcker, *Das grosse Carrosel und Prächtige Ring Rännen* . . . Nationalmuseum Stockholm.

4. Anvisning hur man dukar en konfekttaffel vid en aftonmåltid för 26 gäster. Runt den inre oval, som uppfylls av "konfekten", sätts 10 ljusstakar, 10 mellanstora skålar, 4 mindre skålar och 14 mindre fat. Ur Andrea von Mähren Glorez, Haus- und Land-Bibliothec . . . , Regensburg 1701. Efter Bursche a.a.

bilder som ovanligt nog redovisar både enkla väggarmar mellan fönstren och kronor hängande från taken – allt dock utan ljus.

Överdådigt illuminerad är däremot måltiden på Stockholms slott den 20 december 1672 då Karl XI mitt i vintermörkret kröntes till Sveriges konung, bild 3. I taket ses två rader med tätt hängda ljuskronor, alla med dubbla kransar, längs väggarna trearmade spegellampetter eller ljusplåtar av ett slag som vi tidigare inte mött i bild. I salens mitt reser sig en "tresur" i pyramidform och vid väggarna två liksom högt uppbyggda skådeskänker, alla strålände i ljusmångfaldens sken. Och på borden står femarmade kandelabrar, belysande pyramider, figurer och rundtempel, arrangemang som ingick i desserten med dess skådeanrättningar, måltidens sista uppdukning. Kanske har bordskandelabrarna burits in just till denna festliga avslutning.

I linje med barockens strävan efter en enhetlig rumsgestaltning, där allt samlas i en form, blev måltidens bord vid 1600-talets mitt och senare hälft en del av rummet, liksom rummet i sin tur var en del av huset och detta en del av parken. Bordets huvudprydnader blir nu accenter i den totala rumsbilden - terinen, plat-de-menagen eller surtouten kommer till. Och servisen

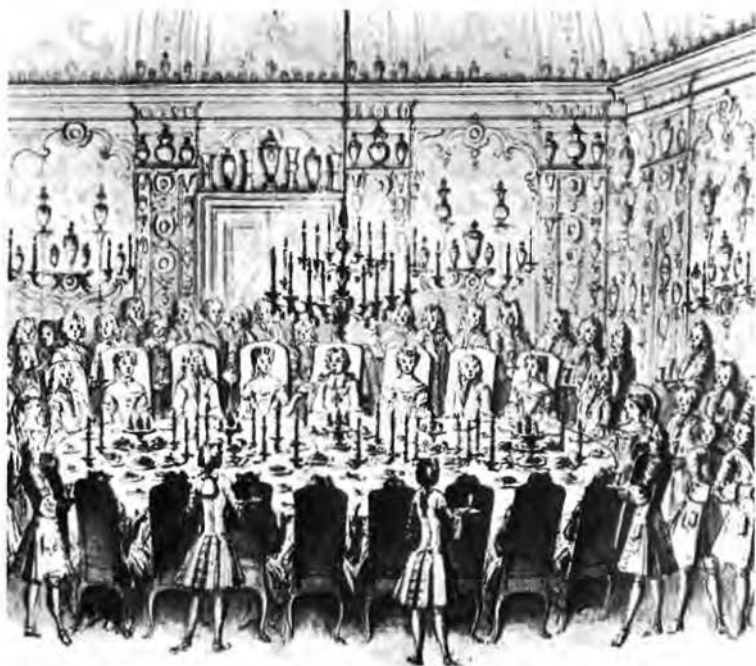
5. Surtout. Illustration i *Cuisinier royale* 1716. Efter Bursche a.a.

får en ny utformning, med många olika, till form och funktion väl definierade delar, men sammanhållen till en konstnärlig helhet.

Under 1500-tal och tidigt 1600-tal hade serviserna mest bestått av tallrikar och fat. Enstaka särskilt sinnrika och påkostade föremål, som bordsfontäner och saltfat, kunde förekomma, men de var då utformade som solitärer. Bestick medförde gästerna själva. Glas och pokaler försågs man med från skänken. Det var hovmästarens och köksmästarens uppgifter att genom rätternas utseende och helhetens komposition svara för måltidens konstnärliga uttryck, och det gavs också ut en mängd handböcker i konsten att gå i land med denna sak, bild 4.

Under 1600-talets senare del fick hovmästaren konkurrens av arkitekter, silversmeder och andra konstnärer som tecknade förslagor för hantverkarna till serviser och till bordets festliga mittpunkt, plat-de-menagen. Huvudpjäsen kunde vara en terrin, en fruktkorg eller en konfektskål. Häromkring samlades kärl för olika slags kryddor, olja och vinäger, senap, salt och socker, allt sammanhållet på en bricka som därtill kunde smyckas med ljusarmar och figurer, bild 5. Alla de stora ornamenttecknarna från senbarock och rokoko – Berain, Pineau, Meissonier – har efterlämnat ritningar till plat-de-menager eller surtouter, ofta försedda med ljusarmar. Och med dessa pjäser fick de levande lågorna en given plats på bordet.

August den starke, kurfurste av Sachsen och kung av Polen,

6. Aftonmåltid i Holländska palatset i Dresden 1719. Handteckning i Dresden Kupferstichkabinett.

var en man med sinne för effekter och resurser att genomföra vad han ville. Ett strålande bröllop hölls 1719 i Dresden när hans son förmäldes med den österrikiska prinsessan Maria Josepha. De under flera dagar pågående festligheterna är förevigade i kopparstick och teckningar.

Till det som måste gjort allra störst intryck på de från hela Europa församlade bröllopsgästerna hörde Augusts demonstration av sina porslinssamlingar i det s.k. Holländska palatset, senare omgestaltat och benämnt Japanska palatset. Här visade han dels sina stora samlingar av kinesiskt och japanskt porslin, dels en hel våning med prov på den tillverkning som sedan ett knappt decennium ägde rum vid hans egen fabrik i Meissen, den första i Europa för tillverkning av "äka" porslin. En aftonmåltid ägde också rum här, bild 6. Vi ser hur rummets väggar är täckta

7. Ljustakar, ett par, av flintgods i form av sittande kineser med vardera tre ljuspipor. Baksidorna är omsorgsfullt stofferade med blommor och blad vilket säger att de varit avsedda att ses från alla sidor och sannolikt använts som bordsdekoration. Sign saknas. H 25.5 cm. Frankrike 1700-talets slut. KM 12.438/2.

av porslin som på hyllor och konsoler arrangerats till en dekorativ helhet, helt i överensstämmelse med de mönster som gällde för samtidens "kinesiska kabinett" i Europas furstemiljöer. Scenen är upplyst av väggarnas ljusarmar, den lågt hängande ljuskronan och bordets fem plat-de-menager, den mittersta med sex ljusarmar, de övriga med vardera fyra. Dessa uppsatser har sannolikt varit utförda i silver – att framställa dem i porslin var man ännu inte mäktig.

Men på 1730-talet skapas i Meissen de första stora bordsserviserna i porslin – däribland Johan Joachim Kändlers serviser till grevarna Sulkowsky och Brühl, till vilka båda hör flerarmade kandelabrar med figurskulptur i det mest påkostade utförande. En mycket blygsam och mera sentida släkting till dessa praktpä-

8. Ljustakar av senbarock typ, fajans och mässing. T. v. stake målad med fåglar och blommor i blått. H 18,5 cm. KM 6.169. Delft, 1700-talets förra hälft. I mitten stake målad med blommor och fåglar i ljus blått. Sekundär ljusholk av mässing. Sign saknas. H 22 cm. Hanau, Tyskland, ca 1700. KM 6.961.

9. Ljustakar i balusterform av blåvitt ostindiskt porslin, tenn och mässing, 1700-talets mitt. Porslinsstakarna bör ha tillhört en bordsservis. H. 18 cm. KM 19.206. Två tennstakar och i mitten en mässingsstake. Fr. v. KM 22.506, 12.526, 19.042.

10. Ett par ljusstakar i flintgods från 1700-talets slut, i den klassiserade form som är karakteristisk både för materialet och för tiden. Sign saknas. H. 27 cm. Sannolikt Frankrike. KM om.

ser är den tvåarmade staken på färgbild XV. På foten sitter en kvinna av mera borgerligt än mytologiskt ursprung och pekar på en sköld. Den är här tom, men avsedd att bära ägarens vapen, liksom de sköldar som pryder de berömda servisernas stakar.

Bordsljusstakarna kan också bli en del av figurinskådespelet vid måltidens slut, delta och belysa på samma gång. Det gäller troligen några figurgrupper med ljushållare i Kulturens samlingar, dels ett par grupper som återges i färgbild XIV, kanske också ett exotiskt kinespar i flintgods, bild 7.

Två måltidsbilder av Moreau le jeune, från 1770-talets slut, har inspirerat till den lilla scenen i Herrehusets mellanvåning, färgbild XV. Den ena återger en supé i överdåd – man har undanbett sig betjäning och har i stället – liksom i Herrehusets arrangemang – en "servant", d.v.s. ett serveringsbord med nersänkt kylkar för vinet, glassköljare av porslin och tallrikar till ombyte. En lykta över bordet och två vägglampetter ger rikligt med ljus. På bordet finns en figurgrupp som enda dekoration. I den andra bilden finns belysningen på bordet, och endast där,

11. Per Hilleström, Vid kakelugnen. Nordiska museets bildarkiv.

men källan är dold för bildens betraktare. Och så är ofta fallet i konstens måltidsbilder alltsedan Caravaggio, Rembrandt och George de La Tour började arbeta med "den dolda ljuskällan" för att skapa en förtätad stämning i sina målningar.

Till bordsserviser i porslin från den senare delen av 1700-talet hör ofta enkla stakar för ett ljus, färgbild XVI. Det gäller både de från Ostindien importerade, blåvita serviser som i regel omfattade flera hundra delar och de betydligt kostbarare serviserna från olika fabriker som efter 1700-talets mitt växt upp runt om i Europa. Dessa ljusstakar följer i allmänhet metallstakarna i sin utformning, från senbarockens balusterform till nyantikens pelare och kolonner, krönte av klassiska kapitel eller med urnor som ljushållare, bild 8–10.

Ljus på bordet som den enda ljuskällan behöver förvisso inte, som i vår supébild, vara ett arrangemang för att skapa intimitet. Hilleströms bild av kvinnorna vid kakelugnen, bild 11, illustrerar en historisk verklighet som gällde till vardags. Den enda ljusstaken är i mörkret en mäktig ljuskälla. Troels Lund citerar från

12. Aftonmåltid hos pastor Bocquet "i skenet av tre talgljus i den mest gemytliga stämning". Teckning av Daniel Chodowiecki på hans resa från Berlin till Danzig 1773, efter en utgåva från 1937.

1500-talet en uppgift att två ljusstakar ansågs som "en kunglig utrustning". Förrådet av ljus var en värdefull tillgång i alla hushåll, vare sig de stöpts i hemmet, köpts hos hökaren eller man fått dem som en del av arrende eller avlön. Det förvarades i särskilda kistor eller lådor. Festligt var det säkert i prästens hem när man, så som bild 12 illustrerar, samlades kring ett bord med fyra höga ljus.

Dessa reflektioner om måltidens ljus får sluta med ett motiv från en prästgård i Sverige eller Finland vid 1800-talets början, bild 13. Det är stunden efter avslutad måltid som skildras, det spelas upp till dans, kaffe och förfriskningar serveras i det milda ljuset av levande lågor från takkrona, vägglampetter och bordsstakar. Den stämning av glädje och trevnad som bilden utstrålar är väl just vad vi önskar oss när vi idag tänder levande ljus till en måltid. Vi tänder inte längre för att lysa upp utan för att skärma av, skapa en stunds undantagstillstånd i en mycket upplyst vardag. "En måltid ska vara som en resa" fick jag höra som barn, och några förhållningsregler som gäller när man reser tillsammans följde visst också. Kanske traderade från en gammal sede-

13. Kalaset hos pastorns. Oljemålning av "eldskensmålaren" Alexander Laureus 1815. Privat ägo. Nordiska museets bildarkiv.

lära om bordskick, vad vet jag, men det smakade inte illa. Och står man inför ett bord som dukats med omsorg, ljusen tänds och familj eller vänner bänkar sig – visst kan man känna samma förväntan som inför en resa. "Ljusen är tända. Var god stäng dörrar och grindar."

Referenser

- Andersen, E., Bordskik. Köpenhamn. 1971.
 Bursche, S., Tafelzier des Barock. München. 1974.
 English Porcelain 1745–1850. Ed. Charleston, R. J. London. 1965.
 Historisk kogebog: Rasmussen, H., Disk og dug. Århus. 1982.
 Lane, A., English porcelain Figures of the 18th Century. London. 1961.
 Rückert, R., Meissener Porzellan 1710–1810. München. 1966.
 Schiedlausky, G., Essen und Trinken. München 1956.
 Troels-Lund, Fr., Dagligt liv i Norden i det sekstende aarhundrede. Bd 5. Köpenhamn. 1914–15.
 Svenska akademien ordleksredaktion. Lund.

BITTE WENGERT

Betlyktor

Det förekommer fortfarande på hösten, att barnen på den skånska landsbygden gör betlyktor av de nyupptagna sockerbetorna. När odling av foderbetor var vanligare, utgjorde foderbetan ofta stomme till barnens lyktor. Dess jämntjocka form och porösa innehåll är bättre lämpat till lykta än den koniska och fasta sockerbetans. Dessutom var sockerbetan värdefull för barnen. De betor, som trillat av betlasset och glömts av körkarlarna på vägen, var fritt byte, som kunde inlösas mot pengar vid betvägen och sedan hos handlaren förvandlas till karamellstrutar.

Av mitt knappa intervjumaterial (fem personer) framgår, att två typer av betlyktor förekommit. Den ena var gjord för att likna en lykta, medan den andra var mera fantasifull och utförd som ett ansikte.

Efter att ha huggit av toppen gröptes betan ur, så att bara tunna väggar återstod. I dessa gjorde man "fönster". Riktigt avancerade lyktor kunde barnen göra genom att sätta glas eller färgat silkepapper för "fönstren". Lyktor gjorda av röda betor ansågs speciellt fina, då de gav ett vackert rosa sken. I betans botten gjordes en fördjupning för en ljusstump. Denna lykta skulle lysa och skapa trivsel och stämning i höstmörkret, tills den skrumpnade bort. Den kunde stå på förstukvisten, hänga i ett träd eller bäras omkring i ett band av barnen.

Den andra lykttypen användes att skrämmas med. Ett onskedfullt ansikte med ögon, näsa och mun skars ut ur betans väggar. En kvinna från Ystadtrakten har berättat, att i hennes barndom på 1920-talet brukade barnen vid Allhelgonatid "springa spöken". I skydd av mörkret smög barnen fram till en gård och höll upp ett lysande betlyktansikte framför fönstret och den intet ont

Betlyktor med lysande fönster och ondskefullt ansikte. Lyktorna är gjorda av foderbetor.

anande familjen i rummet innanför. Sedan gällde det, att snabbt smita därifrån och inte bli infångad av husbonden.

Om någon läsare har gjort andra typer av betlyktor eller har upplevelser med anknytning till betlyktor, skulle jag vara tacksam för några rader om den saken.

Om elektrisk hembelysning

Den elektriska bostadsbelysningen krävde för sitt genomförande utexperimenterandet av två konstruktioner – glödlampan och den ångdrivna dynamon (eller generatoren som vi idag kallar maskinen). Båda hade under årtionden varit föremål för intensiva ansträngningar innan de praktiska problemen kunde lösas.

De första försöken med glödlampskonstruktioner ägde rum vid 1800-talets mitt. I början prövade man med glödtrådar av metall (bl.a. av platina), men det skulle dröja innan en funktionell konstruktion såg dagens ljus. Det blev engelsmannen Joseph Wilson Swan och amerikanen Thomas Alva Edison som skulle nå målet, vilket de gjorde oberoende av varandra 1878 respektive 1879. Efter ytterligare förbättringar av glödtråden i Edisons laboratorier, bestämde man sig till slut för koltrådar tillverkade av japansk bambu, och den 4 september 1882 kunde strömmen för första gången släppas fram för belysningen av ett bostadskvarter i New York. Därmed var gasljusets och fotogenljusets era i städerna ett stadium på snabb avskrivning. Den elektriska belysningen hade alla fördelar på sin sida. Människan hade i sin bostad för första gången i historien en lättskött och renlig belysning, som inte härrörde från den öppna lågan. Att glödlamporna kunde massproduceras till förhållandevis låga priser bådade för en mycket snabb elektrifiering av stadshemmen. Edison hade för övrigt klart insett vilka inkomster, som kunde göras på detta utnyttjande av elektriciteten.

Det skall här för ordningens skull inskjutas, att en väl fungerande elektrisk lampa funnits i några årtionden, nämligen båg-lampan. Redan 1858 kunde tillförlitliga sådana lampor installeras i fyrtorn. I båg-lampan alstras ljuset av den elektriska strömmens

passage mellan två kolspetsar. I Sverige upplyste 1878 fyra båg-lampor Blanch's Café i Stockholm. Båg-lampan kom dock aldrig att spela någon roll i hembelysningen. Den användes mest som gatubelysning, i fabriker och till andra liknande ändamål.

När de första elektricitetsverken byggdes i Sverige var de främst avsedda för produktion av belysningsström. 1888 anlades exempelvis ett privatfinansierat elverk i Stockholm. Fyra år senare startade Stockholms stads första kommunala verk sina ångmaskinsdrivna generatorer. Lavinen hade satts igång.

I en landsorstsstad som Lund skulle det dröja in på 1900-talet innan det första kommunala elverket började producera ström. Detta skedde 1907 med dieselmotordrivna generatorer i anläggningen vid Winstrupsgatan.

Hur påverkade och förändrade elbelysningen den borgerliga hemmiljön? Först och främst blev man av med en del praktiska problem. Det ständiga fyllandet av fotogenlampor och ansandet av deras veckar försvann som syssla för tjänarna. På de ställen där man hade gasbelysning blev man av med den läckagerisk, som alltid fanns med lysgasen, giftig som den var. För både fotogen- och gaslamporna gällde naturligtvis också att de var potentiella brandorsaker. Man kunde inte lämna dem utan uppsikt för längre stunder. Hygienen i hemmen tog också ett steg framåt, när man slapp de avgasprodukter, som spreds från lågorna i brännarna. Fotogenen försvann alltså ur stadshemmen för gott, men lysgasen hade ännu en roll att spela, nämligen som värme-källa i köksspisarna.

Heminredningsmässigt var förändringarna nog inte av helt genomgripande art. Människor behöll ungefär de ljuspunkter som de redan var vana vid. Det stora belysningsmässiga genombrottet hade i själva verket oljelamporna och deras efterföljare fotogenlamporna samt gasljuset svarat för. Det var de som gjorde arbete och fritidsaktiviteter efter mörkrets inbrott möjliga i en utsträckning som tidigare inte varit tänkbar. Hemmen blev förstås ljusare tack vare att man kunde låta elljuset vara på utan att behöva tänka på tillsyn och brandfara.

Det elektriska ljusets ankomst innebar framför allt väsentliga förbättringar belysningstekniskt sett och konstruktörerna var inte sena att utnyttja de möjligheter som glödlampan gav. Som

exempel på rena elarmaturer kan nämnas de helt slutna glober, som monterades direkt i taken. Också hänglampor, bordslampor och lampetter fick nya former av armaturer. Fotogen- och gaslamporna var jämfört med glödlamporna föga flexibla tingestar – brännarna måste ju alltid ha ett vertikalt läge. Med glödlamporna fick man stor frihet att rikta ljuset åt önskat håll. Det blev möjligt att mera direkt än tidigare belysa handarbetet, boken eller vad det nu kunde vara. Detta avspeglar sig också i olika armaturtyper med snett eller rakt nedåt riktat ljus. Sladdlampan som visserligen inte var avsedd för hembruk är ett bra exempel på en ny okomplicerad rörlighet som gjordes möjlig av glödlampan.

Kulturens sortiment av äldre elbelysningar är tyvärr inte särskilt rikhaltigt, men det går här som i andra fall att vända sig till de samtida illustrerade varukatalogerna. En sådan är Elektriska Aktiebolaget Magnets prislista från 1903. Blotta namnet sänder ju lätt nostalgiska rysningar genom en romantiker vid påminnelsen om det de optimistiska viktorsianska ingenjörernas århundrade, som bland mycket annat såg det elektriska ljuset födas.

Bland de flesta på marknaden förekommande elektriska artiklarna, allt från motorer och generatorer till smådetaljer som avgreningsdosor och säkerhetsproppar, finns även tre sidor med armaturer för glödlampor. Den första redovisar olika modeller av väggarmar och bordsstakar, som bordslamporna kallas. Hos några av de senare kan man tydligt se en kvardröjande formpåverkan från fotogenlamporna, bild 1.

På den andra sidan, bild 2, finns takbelysningar (direkt i taket monterade glober), takpendlar (hänglampor för oftast blott en ljuspunkt) samt takkronor. De senare är alla av mässing och har tre eller fem ljuspunkter. Utbudet av takkronor är det som tydligast riktar sig till en köpstark borgarklass. Priserna är för flertalet höga. Den dyraste betingar ett pris av 80 kronor. Detta utan kupor och kuphållare. Under avdelningen takkronor har prislistan dessutom tillägget: För dyrbarare armaturer tillhandahålls specialprislista. Takarmaturerna är alla renodlat konstruerade för glödlampor. Här finns inga reminiscenser från fotogenlamporna, vilket stämmer väl med att glödlampan gav helt nya möjligheter till inneslutning samt riktande av ljuset.

ARMATUR FÖR GLÖDLAMPOR.

1. Illustration ur Elektriska Aktiebolaget Magnets prislista från 1903. I andra raden nedifrån finns ytterst t.h. och t.v. två sladdlampor och i mitten två kontorsbordstakar. Kulturens bibliotek.

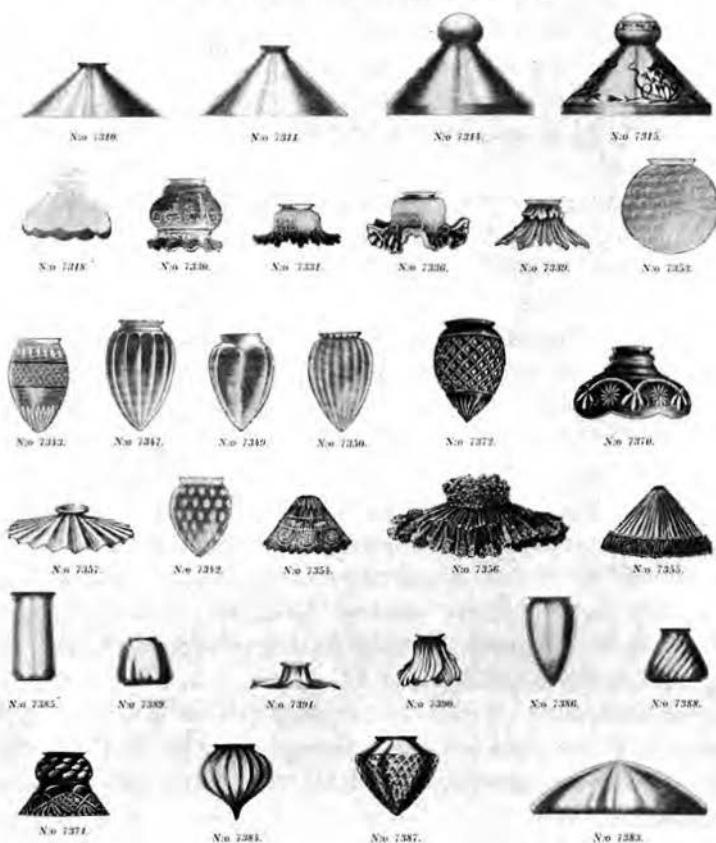
ARMATUR FÖR GLÖDLAMPOR.

2. Illustration över takbelysningar, takpendlar och takkronor ur Elektriska Aktiebolaget Magnets prislista från 1903. Kulturens bibliotek.

Den tredje sidan, bild 3, avbildar sortimentet av skärmar, kupor och glober. Flertalet är tillverkade av glas men även en pappersskärm och två sidenskrämar finns med. Billigast är de lackerade plåtskrämar (ej avbildade), den enklaste kostar 45 öre.

ARMATUR FÖR GLÖDLAMPOR.

3. Illustration över kupor och skärmar ur Elektriska Aktiebolaget Magnets prislista från 1903. I tredje raden nedifrån finns en pappersskärm (N:o 7354) och två sidenskrmar (N:o 7355 och N:o 7356). Övriga av glas. Kulturens bibliotek.

Bland de i katalogen avbildade armaturerna finns ett par stycken som uttryckligen sägs vara avsedda för kontor samt några ytterbelysningar och ett par sladdlampor.

Katalogen från Elektriska Aktiebolaget Magnet ger en god inblick i hur armaturbeståndet kunde te sig i en borgerlig hem-

miljö vid 1900-talets början. I sällskapsrummen hängde takkronor kanske kompletterade med tagglober eller bara nakna glödlampor. I hus byggda i början på 1900-talet är det inte ovanligt att det finns enkla glödlampshållare inkomponerade i takstuckaturerna. I en salong eller matsal från den tiden kan nakna glödlampor på så vis sitta i takets fyra hörn jämte den obligatoriska anslutningen för en takkrona i rummets mitt. Hade man en modern och elegant våning kunde detta tydligen markeras med ett öppet visande av de nya finesserna. För läsbelysning fanns det bordslampor. I sängkammaren kunde man ha vägglampetter vid sängarna och en hänglampa för allmänljuset. Elegansen var dock slut när man kom ut i ekonomiutrymmena. Serveringsrum, kök och pigkammare hade de enkla och billiga koniska opalglasskärmar eller kanske bara plåtskärmar upphängda i sina ledningar. Men man köpte inte bara nya elarmaturer. Många fotogenlampor och kristallkronor apterades för glödljus. Det kan väl förmodas att det inte bara var sparsamhet som fällde utslaget härvidlag. Den nya generationen av elarmaturer utmärkte sig inte alltid genom stilfull skönhet. Bland takkronorna i katalogen finns t.ex. (i mitten på bild 2), ett par om holländska malmljuskronor påminnande missfoster, där formgivning och funktion knappast ingått en lyckad förening.

Den som valde att elektrifiera sin gamla fotogenlampa gick naturligtvis miste om den del av poängen med glödlampan, som låg i dess överlägsna förmåga att sprida ljuset i vilken önskad riktning som helst.

Det är nu 100 år sedan glödlampan på allvar introducerades i hembelysningen och trots en uppenbar nackdel som relativt hög strömförbrukning kommer den nog i konkurrens med effektivare typer av elbelysning att finnas i våra hem ett bra tag till. Som industriprodukt ligger den helt enkelt nära idealet, tekniskt fulländad och billig som den är.

Referenser

- Elektriska Aktiebolaget Magnet. Prislista. 1903.
O'Dea, W. T., A Short History of Lighting. London 1958.

MARIA CINTHIO

Lampor och ljus i det medeltida Lund

Under medeltiden liksom tidigare var härden den viktigaste ljuskällan. Bostaden var mörk, enda ljusöppningen var rökålet i taket och dörröppningen. Runt forna eldstäder i resterna av flätverks- och trähus har man funnit sländtrissor och andra verktyg avsedda för husflit och hantverk i eldskenet. Behövde man utföra sysslor längre bort från elden fordrades en annan ljuskälla. Ett ökat behov av alternativ belysning uppstod under tidig medeltid i Lund, då man i många hus, införde rökugnen. Denna var en överbyggnad av elden gjord av sten och lera som länge kunde magasinera värmen. I kulturlagren från 1000–1100-talen har man alltså funnit en stor mängd fragmentariska eller hela lampor av svartgods, bild 1. Samtliga består av en skål på fot försedd med ett koniskt hål. Skålen är ofta, ut- eller invändigt, dekorerad med ristade koncentrisk linjer och kärllkanten ibland försedd med snedstreck eller intryck. I fotens hål kunde man sätta en käpp som stacks ned i lergolvet. Man hade inga avställningsytor i lämplig höjd, bord var ej vanliga vid denna tid i flätverkshusens inredning.

I lampskålen hällde man tran, eller som det hette "lyse", framställt ur fet fisk eller valspäck. I Norge var torsklever- och valtran därför en viktig exportartikel. Fynd i Danmark av sälben tyder på att man här kunnat göra sältran. Då man haft gott om sill har man antagligen utvunnit tran också ur denna.

Vinjettbilden föreställer den heliga Katarina av Vadstena med sina attribut på en avbildning från slutet av 1400-talet. Oljelampan attribuerades till de kvinnliga helgon man ville likna vid en av de kloka jungfrurna i evangeliet, vilka med brinnande lampor inväntade brudgummen Kristus' ankomst.

1. Oljelampor av svartgodskeramik, 1000-1100-tal. Övre raden fr.v. H 11,3 cm, KM 16.650; H 8 cm, KM 39.273:23; H 10,2 cm, KM 33.177. Nedre raden fr.v. H 6,8 cm, KM 66.166:1100; skål från Garz, H 3,5 cm, KM 59.126:403; fot med hål och bottenmärke, KM 66.166:1824; lampa med avslagen fot, KM 66.166:1235.

Som veke använde man hampa eller lin men annat material förekom säkert också. I senare uppteckningar berättas hur fjunet på kungsljusets blad, ängsull, fjunet från honträdet av jolster och bladen av kaveldun snoddes och skars till vekar. Redan under antiken användes mörgen ur vissa sävarter till vekar i oljelampor. I Skåne nyttjades långt fram i tiden sävvekar av en juncusart till oljelampor och talgljus.

Svartgodslamporna hade inte någon pip eller tut att lägga veken i, den kunde vila på kärllkanten, i varje fall när denna var slät och rundad. De dekorerade och med skarpa konturer försedda kanterna tyder dock på att man, liksom till yngre oljelampor, hade någon typ av hållare som flöt på oljan eller en tunn järnten eller snodd koppartråd med hål för veken i mitten som, lagd diagonalt över kärllkanterna, höll veken ovanför oljans yta, bild 2.

2. S:t Vitus avbildad med en brinnande oljelampa. Diagonalt över kärlkanterna vilar en hållare för veken. Detalj av målning av H. Burgmair 1505. Nürnberg.

3. S:ta Agatha, skyddshelgon för bröstsmärtor och eldsvådor. På årsdagen av hennes dödsdag hade vulkanen Etna ett utbrott. Med hjälp av hennes sarkofaglock stoppades mirakulöst lavaströmmen och räddade staden Katania. Här avbildad med sina attribut på en altartavla från Köln från 1400-talet.

Svartgodslampor av nämnda typ var vanliga också i Väst-europa och Norge. En av lundalamporna har ett bottenmärke under foten, typiskt för keramiken inom det slaviska området. Där förekommer inga kärl av denna typ. Är lampan tillverkad i Lund av en invandrad slavisk keramiker?

På nordiska kontakter tyder resterna av en liknande lampa på fot med "käpp-hål". Den är gjord av täljsten, ett material som inte finns i Skåne-Danmark men exporterades från Norge.

En liten skål, dock utan fot, med invändig ristad dekor plus

skärvor av liknande typ finns också i lundamaterialet. Sådana skålar tillverkades under 1000–1100-talen på slaviskt område, närmare bestämt i Garz på Rügen och har sannolikt använts som oljelampor. bild 1.

Liksom man sedan årtusenden använt olika typer av oljelampor har man alltid lyst sig med bloss och torrvedsstickor, så också i Lund. Handfacklor kunde göras av flera veckor av exempelvis säv doppade i tjära, beck, talg eller vax. De kunde också tillverkas med hjälp av ett tygstycke, doppat i något brännbart ämne, som sedan virades runt en träpinne. De kådiga torrvedsstickorna av fur eller gran brann också bra. Brandrisken var uppenbar, stickorna stacks ibland direkt i en spricka i väggen. Som hjälp mot brandfaran, liksom för många andra gissel, fanns det ett skyddshelgon. Under högmedeltiden vände man sig till den heliga Agatha som i sina förböner skulle skydda hus och hem mot eldsvåda.

Säkrare var att sätta blosset eller stickan i en hållare. Denna bestod av en järnten med en krampa för blosset i ena ändan och den andra spetsad för att slå i väggen eller en bjälke. Dessa liksom de lite yngre hållarna med pipa som också kunde användas till talgljus, förekom i alla miljöer. I Lund har återfunnits ett stort antal blossom- och ljushållare, daterade till tiden 1200 och framåt. Hållarna från slutet av medeltiden var mer varierade i sin utformning och kunde ha både en och två pipor, ibland riktade åt olika håll, för användning i både vägg och bord eller på en träfot. bild 4.

De närmare 20 st mer eller mindre skadade lampor av sten (oftast sandsten) som är funna i Lund, fungerade på samma sätt som keramiklamporna. Deras förekomst sammanfaller med den romanska tiden och stenkyrkornas byggande. Hälften av dem påminner om dopfuntar i miniatyr med en enkel arkitektonisk utsmyckning. De andra är odekorerade skålar på fot. Stenlamporna liksom svartgodslamporna har ett 4–5 cm djupt hål i foten. Också de har kunnat sättas på käppar nedstuckna i lergolvet. Detta måste ha blivit vingligt för de större och tyngre exemplaren. Troligt är då att man i den fasta eller lösa inredningen gjort hål med motsvarande diameter, vari man satte en pinne i längd avpassad till de båda fördjupningarna. Lampan sattes på pinnen.

4. Bloss- eller ljushållare av järn i olika utförande, för olika placering. Fynd från 1200-, 1300- och 1400-talen.

var flyttbar med stöd ändå stadigt på sitt underlag. Hål som skulle kunna ha med ett sådant arrangemang att göra finns i pulpeterna på korstolarna från 1360–70-talen i Lunds domkyrka.

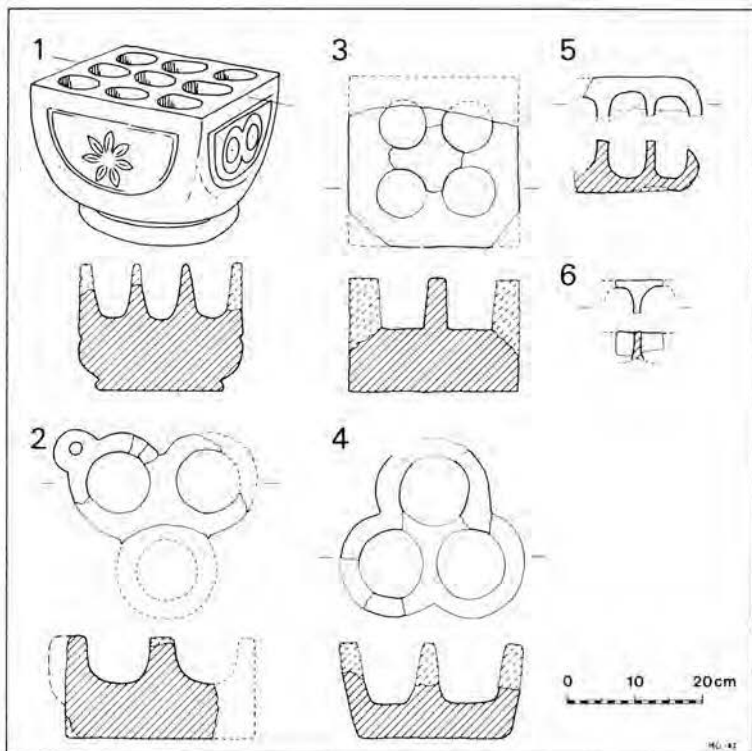
De medeltida kyrkorna var mörka och i stort behov av artificiell belysning för att kunna fungera. De äldsta stenkyrkorna hade små ljusöppningar nästan uppe vid taket. De täcktes av pergament eller hornplattor som var föga ljusgenomsläppliga. Under 1100-talet började man använda glas i de något större fönstren. På 1200–1300-talen, under gotiken, byggde man visserligen högre fönster men i gengäld använde man färgat glas som fördunklade ljuset. Många av de här nämnda stenlamporna har säkert använts i kyrkorna. Flera av dem har hittats vid utgrävningar av kloster eller kyrkor.

Sex fragment av romanska stenlampor med kyrklig anknytning av helt andra dimensioner finns också i lundamaterialet, s.k.

5. Oljelampor av sten från äldre medeltid. Övre raden fr.v. lampa av kritsten, H 14 cm, KM 39.027:3; lampa av sandsten, H 14.9 cm, KM 14.068; lampa av sandsten, H 15.6 cm, KM 22.924. Nedre raden fr.v. lampa av sandsten, H 8.4 cm, KM 16.429; lampa med den hälfförsedda botten synlig, sandsten, KM 49.531:13; fragmentarisk lampa av sandsten, H 16.3 cm, KM 66.166:1338.

luminarier, bild 6. Denna typ av oljelampor har påträffats i Österrike, södra Tyskland, England, Norge, Danmark, Västsverige, Skåne, Sigtuna och på Gotland. De är försedda med 3–12 fördjupningar för oljan, är rektangulära eller trepassformade. Deras funktion förbryllade länge vetenskapen. Man gissade på vigvattenskärl, ställ för rökelsekar, behållare för heliga oljor, ställ för vin- och vattenkannor, brödgräddningsform, munkpanna och spelplan. Vad som så småningom bringade klarhet i problemet var den vid slutet av 1800-talet återupptäckta beskrivningen från 1593 av katedralen och benediktinklostret i Durham i England. En munk därifrån berättade om hur man, i munkarnas sovsal, använde ett par stenlampor av kvadratisk form med ett dussin skålar inhuggna i varje. Dessa fylldes på från köket och i dem brann lågorna för att lysa munkar och noviser då de gick till midnattsbön. Han berättar att det också inne i kyrkan,

6. Oljelampor s.k. luminarier av sandsten, nr 4 av kalktuff, 1100-1200-tal. Några har fortfarande sotbeläggning i fördjupningarna. Lampa nr 2 har en rundad utbuktning med ett 3,5 cm djupt hål – antagligen avsett för ett ljus. Nr 5 och 6 är fragment av ursprungligen rektangulära lampor. 1. KM 15.471, 2. KM 20.310, 3. KM 36.942:2, 4. KM om, 5. KM 20.438, 6. KM 66.166:2668.

på en vackert huggen sockel stod en fyrkantig lampa med 12 skålar fyllda med talg. "... Varje kväll när dagen var gängen tändes en av dem för att lysa munkarna vid midnatt, när de gick till matutinen."

Denna beskrivning gjord nästan 350 år efter det att lamporna slutade tillverkas, skildrar dem inte i sin ursprungliga, eventuellt ceremoniella funktion. Var i kyrkorummet de var placerade under romansk tid vet vi inte. De stod inte på högaltaret, kanske framför en helgonbild eller i långhuset för att lysa upp. Stenlam-

porna byttes ut mot oljelampor av metall vid mitten av 1200-talet och flyttades ut i vapenhuset eller användes som byggnadsmaterial då kyrkan byggdes om. I och omkring kyrkorna i Sverige har man nu återfunnit över 20 lampor, varav många från Skåne. De lundensiska är alla jordfynd.

I luminarierna hälldes säkert tran, men om man såsom durhammunkens berättar också använde talg, kunde man göra "ljus", företrädesvis i fördjupningarna med lodräta kanter, genom att i talgen sticka ned en veke.

Det fanns regler för vilka material som fick användas för belysningsändamål i kyrkorna – regler som inte alltid efterlevdes i Norden. Enligt dessa skulle ljusstakar vara av metall, ljusen av vax (varför, återkommer jag till) och i lampor fick endast användas vegetabiliska oljor. Detta var lyxvaror. I vardagslag nyttjades trästakar, talg och tran.

Vaxljuset var känt i Danmark redan under vikingatid. Det blev vanligt först vid slutet av 1000-talet då det började användas i kyrkor och kloster. Traditioner i nyare tid tyder på att man inte heller under medeltiden stöpte vaxljusen. I stället skar man en lagom stor strimla vax, rullade den med handen mot ett hårt underlag, skar en skåra på längden, lade in veken och förslöt skåran genom att åter rulla vaxet.

I Lund har man funnit en ca 12 kg tung kaka av färdigskirat vax i kulturlager daterade till tidigt 1200-tal. Om den är ett resultat av lundensisk biodling eller importerad är inte säkert. Vad vi vet är att det måste gått åt ansevärliga mängder vax i ärkebiskopsstaden med de 27 kyrkorna och klostren. Var kakan importerad kom den troligen från östbaltikum som, förutom de längre bort belägna trakterna kring Volga-Kama och Litauen-Vitryssland, försåg Norden med vax. Troligast är att kakan producerats här i Danmark; både den Skånske lov, Eriks Sjöallenske lov och den Jyske lov behandlar biodling.

Vaxet ansågs vara lika värdefullt som ädelmetall. Det var också oersättligt vid vissa kyrkliga ceremonier. I vaxets ursprung och egenskaper lades symbolisk betydelse. Vaxet betraktades såsom fritt från synd, då man trodde, att bina var könlösa. De verkade också som symbol för den kristna fliten. Brännandet av ljuset var en symbolisk handling. Kristus var Guds ljus och

7. Altarljusstake av brons, troligen inhemskt arbete. H 6.5 cm, Br 11.9 cm, KM 6.185.

flamman Kristi kärlek. Liksom vaxet förtärdes av lågan offrade Kristus sig på korset.

Det brinnande ljuset var också en viktig del av liturgin. Vid Kyndelsmässan eller Mariae kyrkogångsday den 2:a februari, invigdes alla de ljus som skulle användas resten av året vid dop, vigsel, kyrkotagning, begravning, vid läsning av evangeliet i mässan och för alla kyrkoårets fester och ljusprocessioner. Påskljuset var det största ljuset. Det skulle brinna vid mässorna från påsken till Kristi himmelfärdsdag.

I Norden börjar metallstakens utveckling på 1100-talet i och med att man placerar ljus på altarbordet. Denna utveckling kan vi följa bl.a. med hjälp av fyra mer eller mindre kompletta bronsstakar, funna i Lund.

Den äldsta staken, bild 7, fann man 1891 vid grävningar vid Lilla Fiskaregatan. Ljusstakar som denna placerades parvis på högaltaret under 1100- och början av 1200-talet. Vid denna tid stod ett krucifix i mitten på altaret. Ljusstaken fick inte konkur-

8. Komplet altarljusstake tillverkad i Minden omkring år 1200. Nationalmuseum, München.

rera med detta i höjd och var därför relativt liten i dimensionerna. Lundastaken är av en mycket vanlig typ. Dess tillverkningscentrum fanns i Lothringen, Niedersachsen och Westfalen. I staden Minden i Westfalen göt man bronsstakar, inspirerade av modeller från de runt om liggande verkstäderna, för export till Skandinavien. Det är sannolikt i Minden som lundastaken har sitt ursprung.

Ljusstakarna från Minden är försedda med en fot med ciserad drak- och växtornamentik, stammande från Bysans och

9. Tre ljusstakar av brons. Staken t.v. saknar ljuspigg, tidigt 1200-tal, H 6.3 cm, KM 9.440. I mitten en stake med skadad stam. 1200-tal, H 4.8 cm, KM 70.361:349. T.h. en komplett stake typisk för 1400-talet, H 7.4 cm, KM 21.692.

Italien. Fotstycket vilar på tre fötter, utformade som djurtassar. I samtida källor omtalas att tretalet skulle symbolisera treenigheten. Draken i ornamentiken skulle kunna symbolisera de onda makter som ljuslågan lät förjaga. Stammen som med en pigg, placerad i en droppskål, bar upp ljuset, var dekorerad med en vulst.

Om man jämför vår stake med den på bild 8, ser man inte bara hur en komplett ljusstake tedde sig, utan också likheter och skillnader mellan förlagan och den antagligen inhemska kopian. Dekoren är exakt den samma men fötterna är "tröttare" på lundastaken, linjerna grövre och mindre eleganta.

Den andra ljusstaken, bild 9, funnen år 1895, i samma kvarter som den förra, skulle kunna vara ett exempel på en under 1200-talet förekommande förenkling av ovannämnda dekor. Växt- och djurornamentiken är försvunnen men de tre fötterna finns kvar liksom fotstyckets trekantiga form. Av de uppstickande drakhuvudena återstår tre små kulor. På vår stake saknas piggen för ljuset.

10. T.v. fyra ljushållare av bly funna i ärkebiskopen Jakob Erlandsens grav (död 1274) i Klostergatan, H omkr. 4 cm, KM 64.589:53-55. T.h. ljuspipa av brons från grav 839 vid S:t Stefans kyrka i kvart. Repslagaren, 1200-1300-tal, H 4,2 cm, KM 69,023:102.

Genom sina fyndomständigheter är den lilla ljusstaken på bild 9, funnen 1980 på SE-bankstomten vid Stortorget, också daterad till 1200-talet. Med sin omvända krenelering och de kloliknande spretande fötterna för den tankarna till den gotiska formvärlden. Hur stam och droppskål sett ut är osäkert.

Under 1200-talet tillkommer ljusseden, att förutom vid helgonreliker, också tända ljus vid förnäma personers gravar. I den i Klostergatan återfunna ärkebiskopen Jakob Erlandsens tegelvälvda grav, stod fyra hylsor av bly, bild 10, som vid analys visade sig ha innehållit vax.

I en betydligt enklare grav, på S:t Stefans kyrkogård vid Stora Södergatan, hittades en ljuspipa av brons, antagligen avbruten från en armstake eller någon typ av ljushållare. Om ljuspipan hamnat här på grund av att den använts vid begravningssceremonin eller av någon annan orsak vet vi inte. Den låg vid höftbenet på skelettet.

Den fjärde bronsljusstaken är typisk för 1400-talet. Från Persien kom via Venedig, Frankrike och Flandern en ny typ av ljusstake som i varierande former var vanlig i högreståndshemmen. I samtida interiörmålningar står den ofta på vägghyllan

11. Ljusstakar av kritsten, båda lunna i medeltida lager men svåra att närmare datera. Stakar förekom i alla material, förutom sten och metall också av trä och horn. Staken t.v. är skadad, H 9 cm, KM 38.892:10, staken t.h. är 17.2 cm hög, KM 22.619.

eller bordet. Den består av en konisk fot med en ljuspipa. Pipan är försedd med ett par hål, antagligen för att man med hjälp av dem lättare skulle kunna peta ut ljusstumpen, bild 9.

Vid mitten av 1400-talet dyker de första gotiska ljuskronorna upp. Utmärkande för dem är deras S-formade, vinlövsdekorerade armar, bild 12. Ljuskronan var inte något nytt, redan under romansk tid fanns runda järnkronor med piggar för ljus eller hållare för lampor.

Då man vid reformationen ville göra sig fri från all "papistisk" övertro och helgondyrkan, förbjöd man ljusets användande i kyrkorna för allt utom belysningsändamål. I de danska landskapen Skåne, Halland och Blekinge fortlevde dock, fram till den svenska tiden, seden att ha brinnande vaxljus på altaret. Genom en förordning 1682 avskaffades detta bruk och de medel som varit avsedda för ljusen skulle hädanefter användas till stipendier åt fattiga studenter vid Lunds universitet.

Om andra medeltida ljusattiraljer från Lund se även: Blomqvist, R., *Handlykta från Källby*. Kulturens årsbok 1969. Mårtensson, A. W., Wahlöö, C., *Flöjel till ljusskepp*. *Archaeologica Lundensia* IV. 1970.

12. Arm till ljuskrona eller armstake av brons, senmedeltiden.
H 14.2 cm, Br 14.7 cm, KM
16.651, ljuspipan KM 21.681.

Referenser

- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Red. John Granlund. 1956-1977.
Berg, G., Ljustillverkning i äldre tid. Liljeholmens stearinfabrik. Del. 1. 1939.
Utarbetad av N. Forsell.
Berg, G., Tranlampor och sävvekar. Saga och sed. Kungliga Gustav Adolfs Akademiens årsbok 1980. Utgiven av F. Hedblom.
Braun, J., Traacht und Attribute der heiligen in der Deutschen Kunst. Stuttgart 1943.
Erixon, S., Gammal mässing. 1965.
v. Falke, O., Meyer, E., Romanischen Leuchter und Gefässe. Bronzegeräte des Mittelalters Bd. I. Berlin 1935.
Hedemann Baagøe, J., Messinglysestagen i stilhistorien. Arv og Eje 1962. Odense.
Kjellberg, S. T., Något om vax. Kulturens årsbok 1946.
Kjellberg, S. T., Oljelampan, Kulturens årsbok 1948.
Mårtensson, A. W., En märklig grav i gråbrödernas klosterkyrka i Lund. Kulturens årsbok 1973.
Mårtensson, A. W., S:t Stefan i Lund. Föreningen Gamla Lund. Årsskrift 1962.
Stolt, B., Oljelampor från äldre medeltid. Hikuin 3. Viborg 1977.
Velle, J., Romanske olielamper fra Danmark. Hikuin 3. Viborg 1977.
Velle, J., Romanske olielamper fra Danmark. 2. En Romansk olielampe fra Ribe. Hikuin 6. Viborg 1980.

CLAES WAHLÖÖ

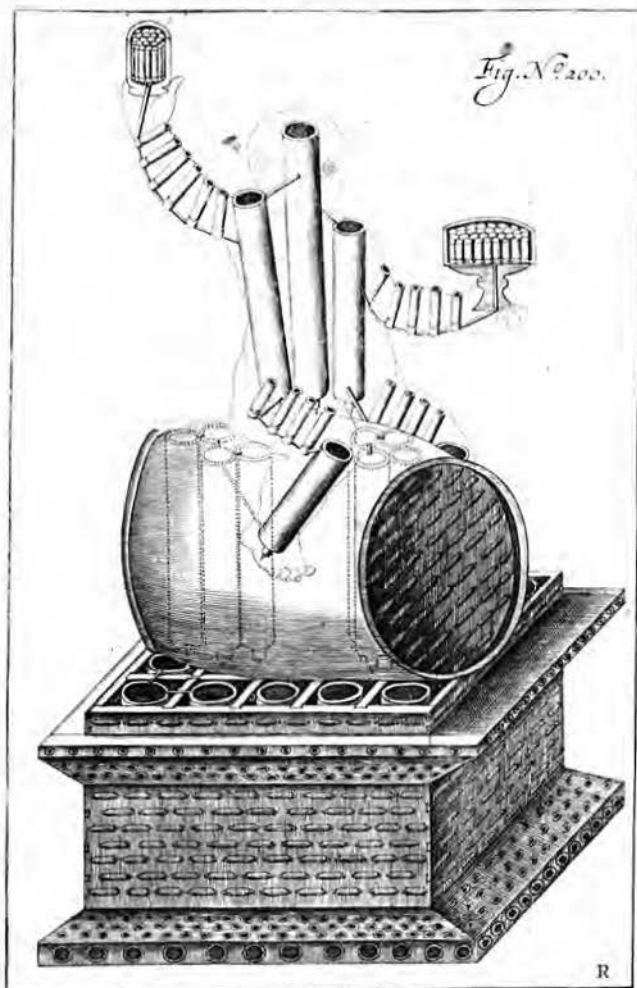
Fyrverkeri

I Kulturens bibliotek finns en bok med den anspråksfulla titeln: Vollkommene Geschütz-Feuerwerk und Büchsenmeister-Kunst. Den är författad av en polsk officer vid namn Casimiro Simienowicz och trycktes i sin tyska version 1676 i Frankfurt am Main.

Skriften är en med kopparstick rikt illustrerad handbok för fyrverkare dvs. de högt utbildade ingenjörer, som vid artilleriet i gångna tider bl. a. hade hand om tillverkningen av olika projektiler, brandbomber, raketer och andra förstörelsebringande vapen. Vid sidan av sysslade de tydligen i egenskap av sakkunniga pyrotekniker med de mera nöjsamma saker som vi numera med uteslutande av den ursprungliga krigiska tillämpningen kallar fyrverkeri. I den nästan helt på militära ting inriktade boken förekommer nämligen också några beskrivningar av lustfyrverkerier – författaren gör som sig bör noggrann boskillnad mellan Ernst- och Lustfeuerwerk.

Till de beskrivna pjäserna hör det här i av- och påklätt skick avbildade pyrotekniska underverket. Det är en i dubbel mening laddad, sin tunna grenslände, juvenil Bachus. I det beledsagande textavsnittet finns utförliga anvisningar för hur figuren skall tillverkas av papper. Fundamentet är dock av trä och kunde väl användas flera gånger. På den avklädda konstruktionen syns det omfattande laddningsarrangementet tydligt. Lägg märke till alla de små smällare som klär de plana ytorna. Antändningen skall ske vid högra handen och sedan sprakar det hela i väg enligt den turordning som stubindragningen anger.

Seden att, vid vissa livets festliga eller betydelsefulla tillfällen, bränna av fyrverkerier markerade i gången tid, liksom den än

idag gör, en hälsning av något nytt. I katolska länder som Italien används fyrverkerier i samband med karnevalstiden dvs. inledningen på fastan. Politiska händelser som fredsslut kan också markeras med fyrverkerier. Ett genom Händels "Royal Fireworks" väl ihågkommet sådant anordnades den 27 april 1749 i London med anledning av fredsfördraget i Aix-la-Chapelle 1748

(olyckan ville dock att det jättelika fyrverkeriet tog eld och inför 12 000 häpna åskådare gick i luften för tidigt). Vår egen tids hälsningsceremoni för det nya året är ytterligare en variant på temat och det går att fundera på om det inte ligger något atavistiskt i glädjen att med blix och donder skingra nattmörkret för att jaga undan det onda och det farliga.

CLAES WAHLÖÖ

Fotangelstakar

Sitt namn har den särpräglade fotangelstaken efter ett under medeltiden och långt fram i nyare tid särskilt mot kavalleri brukat vapen. Fotangeln var tillverkad av järntenar med fyra åt var sitt håll, på så sätt riktade uddar att, då den kastades på marken, en udd alltid stack rakt upp från den trefot som bildades av de andra. Utströdda i mängder som hinder för anridande kavalleri ställde de till stora besvär då hästarna trampade på dem.

Nu är säkert namnet fotangelstake en konstruktion av museimännen utan stöd i den folkliga traditionen, men den tetraedliknande formen med de åt var sitt håll riktade fyra ljushålen gör onekligen associationen till vapnet förklarlig. I Kulturens katalog gör ordet fotangel i samband med ljusstaken sin entré först 1950. Dessförinnan kallas typen rätt och slätt lerljusstake eller liknande. Möjligen var det Carl Lagerberg som i en uppsats 1910 myntade uttrycket då han talade om en ljusstake "i form av en fotangel".

Just den egendomliga formen har stundom tagits till intäkt för en hög ursprungsålder, men typen saknas vad författaren vet helt i medeltida sammanhang och de fyra stakarna i Kulturens samling, som har årtal inristade, är från 1706, 1763 och 1764. En annan stake (privat ägo) har årtalet 1821.

Den typiska fotangelstaken är tegelbränd och formen har åstadkommits genom tillskärning av en lerklump. Ofta är de försedda med olika former av stämplade eller skurna mönster. Mycket vanliga är rosett- och andra stäpelmönster. På en av Kulturens stakar har tillverkaren använt en vanlig hästkosöm vid pressningen av dekoren. Det hela ligger tämligen långt från

Fotangelstakar. Vänstra raden nerifrån H 12.5 cm, 1764, KM 14.289; H 11 cm, 1706, KM 16.562; H 9.5 cm, Peter Ringberg 1780-1840, KM 5.047. Högra raden nerifrån: 1821, privat ägo; H 13 cm, 1763, KM 60.580; H 10 cm, KM 13.589; H 12 cm, KM 4.096. I mitten: H 7.5 cm, KM 13.588.

den produktkvalitet som bör förväntas av krukmakare och forskningen brukar därför antaga, att stakarna i likhet med en del andra småföremål av tegel producerats så att säga vid sidan av på tegelbruken. Någon egentlig bevisföring för detta gives dock ännu inte. Å andra sidan visar faktiskt de ovan angivna dateringarna på ett möjligt samband med tegelproduktionens snabba expansion från 1600-talets andra hälft då tegelsten mera allmänt börjar användas i bostadsbyggandet. En grov ramdatering för staktypen skulle kunna vara mellan gränserna 1650 och 1850. Huvuddelen av dem har nog tillverkats på 1700-talet.

Att krukmakarna stundom tog upp fotangelformen visas av ett par stakar i Kulturens ägo. En av dem är sammansatt av fyra drejade ljuspipor samt blyglaserad. Den är på goda grunder tillskriven kakelugnsmästaren Peter Ringberg (1780–1840) i Sölvesborg.

Fotangelstakarna var avsedda för talgljus, vilket också säger att de hörde hemma i en bondemiljö, där man kunde unna sig sådan lyx. I de fattigas stugor fick folk nöja sig med betydligt enklare belysningsanordningar.

Någon egentligen täckande förklaring till den egendomliga tetraedformen kan inte ges. En praktisk fördel var naturligtvis att staken stod stadigt. En annan tycks ha varit att ljushålen hade olika storlekar så att de ojämnt tjocka hemstöpta ljusen lättare kunde passas in. Men detta är å andra sidan inte giltigt för alla stakarna. Av 19 mätta stakar uppvisar endast 6 stycken signifikanta skillnader på 4–9 mm mellan det minsta och det största hålet medan 8 stycken har precis samma diameter i alla hålen. Det förefaller snarare troligt att det är själva formen, som har uppfattats som lustig och/eller tilltalande och det till den grad att en långt över hundraårig tillverkningstradition vidmakthållits. Det förtjänar slutligen att påpekas att fotangelstaken inte är något specifikt svenskt. Den är känd från Danmark, där den benämns tumling och längre söderöver som t.ex. från Frankrike.

Referenser

- Lagerberg, C., Till belysningsredskapens historia. Göteborgs museum 1910.
Lithberg, N., Till allmogekulturens geografi. Rtg Bd 1, 1918.

MAJ FEHRMAN

Fotogenlampan

Till färgbilder XVIII–XIX

Fotogenlampans tid var kort men lysande.

Enligt en tradition skall den första riktiga fotogenlampan ha konstruerats av en amerikansk kemist vid namn Benjamin Zilliman år 1855. Till Sverige anses de första fotogenlamporna ha kommit i början av 1860-talet. Förmodligen var de importerade från Tyskland, där teknikerna infört en del förbättringar av den ursprungliga konstruktionen.

I flera bouppteckningar från 1860-talets Sverige noteras innehav av fotogenlampan. Fredrika Bremer skriver i ett brev, daterat 1864: "Aftonstunden är mig ofta dagens behagligaste stund, då jag vid den klara fotogenlampans ljus arbetar, läser eller språkar."

Svenska fabriker tog hand om tillverkningen, och i åtminstone 70 år har här tillverkade fotogenlampor i olika modeller sålts landet runt. År 1918 uttalade en direktör vid en stor svensk lampfabrik, att han trodde, att fotogenlampans roll för alltid var utspelad. Anledningen var, att elektrisk belysning då hade införts i stora delar av landet. Tillgången på olja hade blivit allt knappare och priset på fotogen hade stigit; år 1912 kostade en liter fotogen 12 öre, men vid krigets slut upp till 70 öre.

Emellertid återupptogs tillverkningen av fotogenlampor också efter första världskriget. I avlägsna landsändar har bl.a. sportstugorna skapat ett behov av belysning utanför de områden där elektrifieringen genomförts. Faktum är, att i varje fall fram till år 1935 nya modeller av fotogenlampor har kommit ut i den svenska marknaden. De nya fotogenlamporna ansluter sig i formen nära till den elektriska armaturen. Att döma av en annons i en dagstidning, införd så sent som i början av december 1982, är

GAMLA FOTOGENLAMPOR

Stor sortering gamla fotogenlampor, hänglampor i majolika o mässing med ljushållare. Bords- och golvfotogenlampor i olika modeller, gamla tulpankupor även målade.

Garanterat gamla lampor
ÖPPET I DAG 9-19 och den
12/12 samma tid
Gruvgatan 7 Mörarp

I. Annons, Sydsvenska Dagbladet, söndagen den 5 december 1982.

fotogenlampor på sina håll i användning än idag, se bild 1. Men som allmänt nyttjat bruksföremål är dess tid trots allt avslutad.

Fotogenlampan hade föregångare i olika typer av oljelampor. Sådana har funnits i medelhavsländerna och på andra håll allt ifrån förhistorisk tid. Mot slutet av 1700-talet hade man i Frankrike lyckats konstruera en oljelampa med en ny typ av brännare. Den kan betraktas som en direkt prototyp till fotogenlampan. Brännaren hade starkt drag, vilket gjorde att veken i lampan brann med hygglig ljusstyrka. Viktiga detaljer var vidare oljehuset och det cylinderformade lampglaset, placerat på en hållare med lufthål runt ljuslågan. Om lampglaset formades så, att det snörptes samman nedanför lågans spets, gav detta en bättre ljuseffekt. Den olja som från gammal tid användes i oljelamporna, var vegetabilisk eller animalisk. Den var trögflytande och tillförseln till brännaren blev därför gärna ojämn.

Ett nytt stadium i lampans utveckling inträffade, när mineral-

2. Bordlampa, 1800-talets slut. Polykrom majolika. Fot av bronserad metall. Oljehus av glas, vilande i skålformat ytterhus. H 83 cm. KM 68.622.

3. Bordlampa, 1800-talets mitt. Fot, skaft och oljehus av koppar. Kupa av glas med dekor av fåglar och blommor i färg. Tillverkad på den verkstad, som tillhörde Anders D. Elmquist och fanns med på 1895 års Hantverksutställning i Lund. H 100 cm, KM 71.996

olja från USA och senare från Ryssland kom ut i handeln. Då mineraloljan raffinerades, erhöill man som slutprodukt fotogen. Denna visade sig betydligt bättre för belysningsändamål. Veken kunde nämligen suga upp fotogenen av egen kraft; med hjälp av

en skruv reglerades vekens längd. Oljehuset anbragtes i fotogenlampan under brännaren. På så sätt slapp man ett oljehus, som kastade skugga, vilket var ett problem i de tidiga lamptyperna. Den fortsatta utvecklingen koncentrerades helt på formandet av tre delar till lampan: brännaren, lampglaset och lampkupan.

Ett stort antal olika modeller fördes nu ut i marknaden: handlampor av bleckplåt, bordlampor, vägg- och hänglampor av olika material och golvstakar. Bordlamporna brukade från mitten av 1870-talet vara försedda med ett fast oljehus av slätt eller slipat glas. Oljehuset var i sin tur fast förenat med fot och brännare. På brännaren kunde kuporna anbringas, antingen klot- eller tulpanformade. Formgivningen av lampfoten kunde varieras på otaliga sätt liksom materialet. Ibland gjordes foten av gjutjärn, ibland av Rörstrandsmajolika. Ibland formades den som en urna, ibland som en vas med mångfärgad dekor av landskap och figurer, ibland som en gestalt av mytologisk karaktär.

Också hänglamporna har olika huvudtyper. De enklaste hade hängare av järntråd och oljehus av bleckplåt. Sådana, s.k. skomakarlampor, användes i verkstäder, i kök och förråd. Andra, mera påkostade typer av hänglampor hade raka eller svängda armar av gjutjärn och klotkupan över brännaren. Andra åter av än mer elegant slag hade korg och oljehus av vitt benglas och ljusarmar, försedda med reflekterande prismor.

Bordlamporna utvecklades, särskilt under 1880-talet, i stor variationsrikedom. Någon gång fick t.o.m. antikens romerska bronslampor stå modell för formgivningen. Under 1890-talet kom tulpankuporna på modet. De var då ofta dekorerade i en eller flera färger, med blommor och grenverk och fåglar. Överhuvudtaget följde både bordlampor och hänglampor under dessa årtionden de härskande stilarna och stilväxlingarna. I ett slutstadium har fotogenlampor apterats för elektrisk belysning och på så sätt kommit att få en plats också i nutida belysningssammanhang.

Historiskt förbinder vi gärna fotogenlampan med det slutande 1800-talets borgerliga miljöer. I en äldre typ av samhälle var högläsningen en vanlig form för sällskapligt umgänge. Familjekretsen samlades gärna efter dagens arbete för att lyssna till högläsning vid aftonlampan. I de populära familjetidskrifter,

4. Hänglampa för fotogen. Omkring 1880. Har tillhört professor Fredrik Wulff i Lund. H 144 cm. KM 41.000:495.

som vid denna tid spreds över landet hittar man åtskilliga bilder av en lyssnande familjekrets samlad kring ett bord, där den tända fotogenlampan med sin kupa sprider ett trivsamt sken. De nämnda publikationerna hade namn som "Svenska Familjejournalen" eller "Förr och nu, illustrerad läsning för hemmet".

5. Oljetryck, 1800-talets slut. "L'Escarmouche" (skärmytslingen). Vägglampett i palatsliknande miljö. KM 42.977.

Typiskt för tiden är, att i dessa idealbilder från svenska hem, alla i en familj, från de äldsta till de yngsta samlats i harmonisk gemenskap.

Men den mest kända bilden av en lyssnande krets samlad kring fotogenlampan stammar från en annan miljö än familjetidskrif-

6. Bordlampa, omkring 1900. Fot och skaft av alabaster med skaftets bas och kapital gjutna i järn. Kupa av etsat glas med rosett- och blommönster. H 81.2 cm. KM 47.681.

7. Bordlampa, 1800-talets slut. Av mjölkglas i ljusgrönt och terrakottafärg. På sidan en oval kartusch med figurer i landskap. Kupa av glas med etsad dekor. H 41 cm exkl. kupa. KM 43.538.

ternas. Det är Hanna Paulis oljemålning "Vänner" från 1907. Där ser man Ellen Key, den liberala frigjordhetens förkunnare, läsande i lampans sken, förmodligen ur något av sina nyskrivna arbeten. Till höger om henne sitter hennes bokförläggare Karl Otto Bonnier och den från Konstnärsförbundet kände Richard Bergh.

8. Ellen Key läser i lampans sken för vännerna, bl.a. Karl Otto Bonnier och Richard Bergh. "Vänner", Oljemålning 1907 av Hanna Pauli. Nationalmuseum.

Den från bilder och verklighet skenbart så trivsamma fotogenlampan, hade dock både sina avigsidor och sina risker. I dåtida tidningar läser man inte sällan notiser om hur eldsvådor uppstått när någon handskats ovarsamt med fotogenlampor eller fotogenkök. "Att inte Sverige brann upp!" skriver en sentida rapportör i anslutning till Primuskökets 90-årsjubileum. – En annan olägenhet var lamposet, som också det kunde bidra till ett motstånd mot nymodigheten fotogenlampan.

I en sockenkrönika från Maglarp berättas om den moderna tidens inbrott, när fotogenlampan en julafton 1875 gjorde sin entré i en lärarfamilj på landet. I stugan hade tidigare modern och hennes halvvuxna döttrar vid den mörka årstiden suttit och arbetat vid spinnrocken i skenet från torvglöden eller från en

D. Elmqvists Lampmagasin, Lund,

Mårtensgatan N:o 198.

Gamla lampor

repareras billigt,

alla sorters lisa

delar till lampor

såsom:

Fötter, Oljehus,

Brännare, Kupor

m. m.

En sorteradt be-

ger af Rlock- och

Messinga-urbyten;

Badkar, Buschop-

privater, Inkrjvin

kammars chloetter;

Iskörp, Vaggar;

lyktoer, Præm

Fotogen m. m.

Rekommenderar:

sitt stora urval af Fotogén-, Bord-, Skrif- & Salongs-hänglampor, Butik-, Förstuga- och Kökslampor, lyktor, inrättade till olja och fotogen, till uthus. Alla sorters Kupor & Glas till Gas. Atager sig Taktäckning med Koppar, Bly, Zink, Jernplåt samt Schiffer, hvilket allt utföres såfärdigt och billigt.

D. Elmqvist, Mårtensgatan N:o 198.

9. Annons, Skånes Kalender, 1876.

liten tranlampa. En av sönerne i huset som hade anställning i en butik i staden, köpte med sig hem ett exemplar av fotogenlampan, detta den nya tidens under. Mor Karna hade tidigare varit emot att skaffa en sådan lampa. Hon hade förklarat, att hon inte tålde osen.

Men när på själva julafton den tända lampan ställts på bordet, blev hon så bländad av ljuset, att hon slog händerna för ansiktet och undrade om hon rent av kommit till himmelen. Så överväldigande var mötet mellan den gamla bondekulturen och den nya, utifrån införda tekniska uppfinningen.

Till sist några konkreta exempel också från en stadsmiljö, från fotogenlampornas Lund. På annonsavdelningen i Skånes Kalender från 1876 rekommenderas D. Elmqvists Lampmagasin som låg på nuvarande Västra Mårtensgatan 6. I denna butik fanns att köpa "ett stort urval av fotogen-, bord-, skrifv- och kökslampor, lyktor, inrättade till olja och fotogen, till uthus." Kanske var det i affären på Mårtensgatan den hänglampa inköptes, som en gång lyste upp ett av rummen hemma hos professor Fredrik Wulff; han bodde från 1889 i det Bruniuska huset vid Kiliansgatan 5.

och lampan här nu hamnat i Kulturens samlingar, se bild 4. I en senare annons från Elmqvist, införd i Lunds Veckoblad, omtalas "studentlampor för hrr studerande." Om en studentlampa är det förmodligen tal i en minnesuppsats av Alf Ahlberg, den senare kände Brunnsviksrektorn. Under titeln "Vindskupornas filosofi" ger han några minnesbilder från sina studieår i Lund på 1910-talet. Han påminner sig den lyckliga tid, då han bodde i ett hus på Grönegatan. "Då kunde man", skriver han, "tillbringa halva natten med att i tobaksröken, som kom fotogenlampan att lysa med ett blekt, månskensartat skimmer, med likasinnade vänner sitta och diskutera livets högsta frågor."

Referenser

- Andrén, E., Aktiebolaget Arvid Böhlmarks lampfabrik. 1832-1937. 1937.
 Boken om Maglarp. En sockenkrönika. 1954.
 Johannesson, E., Den läsande familjen, Familjetidskriften i Sverige 1850-1880, Nordiska museets handlingar 96. 1980.
 Kjellberg, S. T., Oljelampan. Kulturens årsbok 1948.
 Femtio år i Lund. En litterär halvsekelkrönika, sammanställd av Nils Niléhn, 1949.

CHRISTINA LINDVALL-NORDIN

Optiska leksaker

Kalejdoskopet bygger på reflektionen mellan vinkelställda speglar. En skotsk fysiker, Sir David Brewster tog år 1817 patent på ett kalejdoskop. Ur ordet kalejdoskop kan vi utläsa kalos, eidos och skopein, grekiska för skön, form och att se.

I ett papprör satte Brewster in tre längsgående speglar. I det triangelformiga rum som bildades av speglarna lade han små glaspärlstavar och bitar av spets. Kortändarna stängdes till och i den ena gjordes ett titthål. Röret skakades och man kunde njuta av färggranna, symmetriska mönster.

Kaleidoskopen var en omtyckt leksak under 1800-talet. De kunde köpas på marknader och i städernas pappersaffärer eller så tillverkade man dem själv hemma eller i skolan, se det kilformade kalejdoskopet bild 1. Det burgna borgerskapet roade sig med kalejdoskop som såg ut som stjärnkikare i miniatyr. Det på bilden är italienskt och från 1890-talet. Fortfarande kan man köpa kalejdoskop i leksaksaffärerna. Till höger på bilden syns ett lilafärgat tittrör av plast från 1960-talet. Längst fram ligger en leksak med två glasplattor som snurrar åt olika håll när man vevar. Då bildas mönster av samma sort som i de riktiga kalejdoskopen.

Stereoskopen var de äldre barnens och de vuxnas förströelseleksak under 1800-talet och en bit in på 1900-talet se bild 2. Det finns livfulla biografiska skildringar av familjeliv där man satt i finrummet eller salongen och tittade på stereobilder. Själv har författaren som barn i slutet av fyrtioalet fått sitta i en gammal dams burspråk och titta på stereobilder från främmande länder. Hon lärde ut hur man stoppade in bilderna i en aluminiumfärgad apparat med sammetsskodda kanter som skulle ligga mot kinder och panna.

1. Kaleidoskop från 1800 och 1900-talet.

Den engelske fysikern, Sir Charles Wheatstone, konstruerade år 1832 det första stereoskopet men det var, den ovan nämnde, Sir David Brewsters konstruktion av år 1844 som kom att erövra marknaden. Apparaten var avsedd för två bilder som tagits av samma föremål men med en sidoförskjutning av den optiska axeln. För ögat sammanfaller de båda bilderna till en tredimensionell.

Stereobilderna togs med speciella kameror som var delade med en skiljevägg och hade två stycken objektiv. Fotograferna fick två negativ av samma föremål eller landskapssceneri på en enda glasplåt. Den kopierade bilden klipptes isär och monterades på kartong med ett avstånd av cirka sju millimeter. Vile man ha färgglada bilder kunde man t.ex. måla den ena bilden blå och den andra gul – resultatet blev en grön bild. Med koboltvatten-

2. Stereoskop, 1800-tal, L 17 cm, Br 15 cm, KM 52.494.

färg på en och karminrött på den andra fick man en röd-blå bild. Stereokameror annonserades flitigt i början av 1870-talet och vid tiden kring sekelskiftet kostade en sådan kamera åttio kronor. Det var alltså dyrbara apparater.

Zoetropen eller stroboskopet är föregångare till våra dagars rörliga film. Det uppfanns år 1832 i Wien av en man vid namn Stampfer och kom så småningom att användas även i pedagogiska sammanhang. Amerikanska leksaksfabrikanter tillverkade på 1860-talet de första leksaksstroboskoperna som också exporterades till Europa. I Sverige blev zoetropen mest känd som "trolltrumma".

Den är utformad som en cylinder vilande på en axel, se bild 3. I cylinderns väggar är det upptaget lodräta spalter på regelbundet avstånd från varandra. Inuti cylindern lägger man ett bild-

3. Zoetrop, 1800-tal, H 32 cm, KM 56.595.

band. När cylindern sätts i rotation ska man kika in genom springorna. Då går bilderna ihop och det ser ut som om figurerna springer, hoppar, rider, äter osv. En del trolltrummor tillverkades som bordsmodeller med svarvade träfötter medan andra skulle hållas i handen.

4. Laterna magica, 1800-tal, Tyskland, H 27 cm, KM 66.089.

"Laterna magica så heta ett mycket bekant instrument som tillhör mikroskopernas såväl som teleskopernas eller kikarnes stora familj, och har samma uppgift som dessa, att förstora föremålen". Så beskrivs laterna magican, i Ungdomens bok I år 1878. Laterna magican är en primitiv projektionsapparat för visning av bilder på en vägg eller en duk. Den är tillverkad av plåt med ett skorstensförsedd hus för ljuskällan, en fotogenlampa eller ett ljus. Framtill finns ett kort plåtrör med en lins och en slits för de glasplåtar som skall visas. Se bild 4 som visar en tysktillverkad laterna magica från 1800-talet.

Laterna magican eller trollyktan som den också kallades, har funnits sedan 1640-talet. En tysk jesuit, Athanasius Kircher, beskrev den i sin bok "Ars Magna Lucis et Umbræ" och demonstrerade apparaten i Rom år 1645.

Till en början var det antagligen en utpräglad vuxenleksak

5. Handmålad glasplåt till laterna magica. Detalj.

som givetvis också roade barn. På 1840-talet gjorde en parisisk smed, August Lapiere, den första leksakslaternan till sina barn. Han kom att tillverka laternor i stor skala och hans firma levde kvar till år 1914.

Kring 1800-talets mitt börjar trollyktornas storhetstid och det var många sällskap som såg bilder på väggen som både roade och förvånade. I Sverige köpte man sina laternor antingen i bok- och pappersaffärerna eller i leksaksbutikerna. År 1910 kunde man dessutom köpa sig en laterna magica på postorder från Åhlén och Holm.

När man köpte sin laterna magica följde ett visst antal glasplåtar med. Plåtarna mätte mellan 3–8 cm gånger 11–28 cm, beroende på laternans storlek. Den äldsta typen hade handkolorerade bilder – antingen heltäckande som gick kant i kant eller fyra-fem små bildmedaljonger i rad se bild 5. De skivor som hade en enda obruten bild var avsedda att dras sakta genom apparaten så att bilden såg levande ut. Medaljongbilderna projicerades en och en.

På 1850-talet började man klistra tryckta överföringsbilder på glasen istället för att handmåla. I och med det blev plåtarna billigare.

I Ungdomens bok I, som citerades tidigare, får läsaren besked på hur man tillverkar sina egna glasplåtar och hur ”man över-

6. Till stor glädje för både unga och gamla visas laterna magica-bilder på väggen. Ur Ungdomens bok I, 1878.

flyttar fotografiporträtt af vänner och bekanta och genom att framställa dem på väggen förstörde åstadkomma både nöje och förvåning". Bildmotiven hämtades ur omtyckta sagor såsom Rödluvan, Askungen och Törnrosa eller visade byggnadsverk och landskap från olika världsdelar.

Referenser

- Fredlund, J., Så lekte vi. 1973.
 Leg och legetøj. Arv og Eje. 1978.
 King, O. E., The Encyclopedia of Toys. Hongkong 1978.
 Norman, A., Gossarnes lekar. Ungdomens bok I. 1878.
 Svenska akademiens ordboksredaktion, Lund.
 Wahlöö, C., . . . genom dess blotta avspegling. Kulturen 1979.

Prima stearinljus

Stearintillverkning var en av de industrier under 1800-talet som grundats på utförliga vetenskapliga undersökningar. En ny teknisk metod att spalta fett i glycerin och fettsyror utarbetades 1815 av fransmannen E. Chevreul. Genom bearbetning av fettsyrorna erhöles fasta fettsyror, stearin, och flytande fettsyror, olein. Chevreul erhöles 1825 tillsammans med sin landsman Gay-Lussac patent på användning av stearin vid ljusstillverkning. I kombination med en annan fransmans (Cambacérés) uppfinning av en treflätad impregnerad bomullsveke som förbrännes mot lågans kant allteftersom ljuset brinner, lades grunden för en ny typ av ljus.

Fördelarna med stearinljus eller margarinljus, som de till en början även kallades, presenterades 1837 så här av Carl Palmstedt, som i Frankrike studerat tillverkningstekniken. "Dessa ljus . . . utmärka sig som bekant genom både ett vackert yttre, en klar och behaglig låga, fördelen att icke behöva ljussax till vekens putsning och genom den goda egenskapen att icke lämna feta fläckar, då en droppe eller större smältmassa nerfaller . . .".

1839 startade den första svenska stearinljusfabriken, Liljeholmens i Stockholm. Tillverkningsprocessen var rent industriell och krävde maskinell utrustning i form av kokkar, pressar, vekkflätningsmaskiner, rörverk, ångpannor, stöpbord med formar m.m. Ganska snart infördes även ångmaskiner. Råvaran var vid starten enbart talg, men snart kom även palmolja och benfett att användas. Liljeholmens stearinfabrik blev den ledande på marknaden, men jämsides växte ett flertal andra fabriker upp. Största konkurrenten var Clarafabriken i Stockholm, startad 1844 och vars produktion tidvis översteg Liljeholmens.

Successivt lyckades de nya, "moderna" ljusen under 1850-70-

1. Förpackningar med stearinljus. Liljeholmens kronljus KM om samt svenska spiralvridna, kulörta julljus från okänd fabrik. C1107.

2. Reklamkort från Clarafabriken, Stockholm. Fabriken övertogs 1859 av Lars Montén. Den avsåg främst att täcka stockholmarnas behov av stearinljus, medan Liljeholmsfabriken från början även inriktade sig på en kundkrets på landsbygden.

3. Bruksanvisning och reklam för industriellt tillverkade tregrensljus av stearin. Dessa ersatte efterhand allmogens hemstöpta tre- eller månggreniga talgljus, som var tradition att använda på julbordet och från vars sätt att brinna man försökte tyda vem i familjen som skulle dö först. Till skillnad från de fabriksstillverkade ljusen stöptes talgljusen med helt genomgående vekar, som förenades nertill. KM C 1107.

talen tränga ut talgljusen från marknaden, först i de större städernas övre samhällsskikt, där man redan förut varit van att köpa sina ljus, och sist hos landsbygdens befolkning där hemtillverkningen, genom den ökande lanthandeln och förbättrade kommunikationer, mot 1800-talets slut dog ut till förmån för de industriellt tillverkade ljusen.

Referenser

Gärdin, S., Stearin- och ljusstillverkning. Liljeholmens stearinfabrik 1839–1939. 1939.

BENGT HJELMQVIST

Kulturkavalkaden

Vid Kulturens hundraårsjubileum
1982

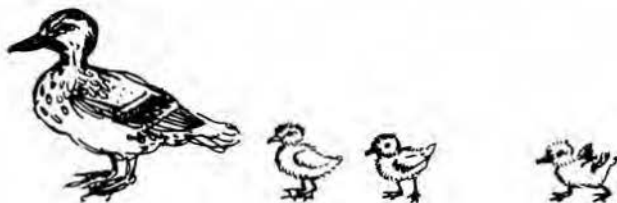

Mel: *Dåne lik* ...

KARLIN Kör

Måne liksom sol och stjärnor
gick i Huaröd sin gång.
Ännu ej teknikens hjärnor
någon traktor satt på språng.
Åkerns ax stod tyngt av kärnor.
Fridfullt drömde fält och vång.
Åldrig bygd hos prästapågen
satte fart på fantasin.
Det var här han spände bågen,
Georg Johansson Karlin.
Det var här han spände bågen,
pågen,
Georg Johansson Karlin.

Skåne liksom Små- och Halland
honom lockade och drog.
Bördigt slättland, magert talland
överallt han byten tog.
Möttes han ibland av kall hand,
fick han ändå mer än nog.
Slängd i konsten att begära
hade han omättlig törst.
Och han kunde tänder skära,
om Hazelius kom först.
Och han kunde tänder skära,
svära,
om Hazelius kom först.

MUSEET. Solo

Mel: *På blomsterklädd kulle ...*

En blomsterklädd julle det var på sin höjd,
som sattes i sjön 82.
Men vinden var förlig och skepparn var nöjd.
Han skulle få skutan att gå.
Han satte till segel och började tigga
och böna och låna och samla och vigma
och kriga och bullra och kämpa och slåss,
till dess att han fick som han ville förstås.

Han räddade mycket med lock och med pock.
Snart växte aptit och program.
Han fick en idé som var djärv (och barock):
ett herrehus trollades fram.
Och huset gav plats åt en mängd av pinaler,
och tomten var präktig och prydd med kanaler,
där sägnen berättar, att Per Henrik Ling
tänkt öva studenter att simma omkring.

Det första kapitlet snart följdes av fler.
Raskt randades framgångens stund.
Han flyttade stugor och byggde kvarter
med hus ifrån Ystad och Lund.
En kyrka från Bosebo socken i Västbo
och loftbod och bondpina, Östarp och prästbo
slog följe med torp och dekanresidens,
fast kassan som oftast var skäligen läns.

Och åren rann undan. Nyss var det en dröm,
en hägring, en syn, en idé.
Och nu: i en ymnig och vetgirig ström
kom folk för att lära och se.
Och Kjellberg tog över Karlins regemente,
Bengt Bengtssom kom sen och tog arv efter Sven T.
I lustgården Eva nu står för regin –
ett Eden planterat av Georg Karlin.

STADEN. Recitativ

Att gå i ljusa nätter,
när våren står i blom.
att ströva runt i gränder,
där husen är legender,
om gångna tider ger dig
rätt mycken kännedom.

Det händer att du ser dem,
när våren slagit ut,
som skuggor ur det forna
de gamla lundaborna,
som fanns på plats, när staden
blev grundad av kung Knut.

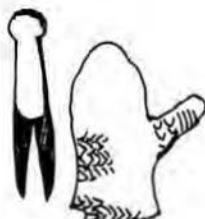
Det händer att du skymtar,
när våren strör sitt sus,
ett kloster som har brunnit,
en kyrka som försvunnit,
ett hus som man har rivit
för att få luft och ljus.

Det händer att du möter
i något tyst kvarter,
när timmarna blir sena,
en man som går allena
med blicken fäst i fjärran.
Det kanske är Tegnér.

Det händer att det stiger,
när våren står i flor,
en sång mot dunkla skyar,
som ständigt sig förnyar,
om vintern som har rasat
och lagrarna som gror.

Det händer att du höjer
på dina ögonbryn
åt nytt som under åren
det gamla följt i spåren,
men kyrkan, tusenårig,
står ännu mitt i byn.

Det händer när ditt sinne
blir tyngt av ålderdom,
att plötsligt du förnimmer
en ton, en glimt, ett skimmer
från staden där det hände,
när våren stod i blom.

KULTURPELAREN. Kör Mel: *Glad såsom få* . . .

Blad såsom få ur historiens dagbok
 möter studenten som läser i Lund
 för att bli präst, ingenjör eller lagklok –
 överallt trampar han urgammal grund.
 Mycket de grävande spadarna små
 hoppas att få, hoppas att få:
 kyrkor och kloster och krukor och skallar,
 kammar och urnor och murar och vallar
 och mynt och fajans –
 då Sverige knappt funns,
 ja, då Uppsverige ännu knappt funns.

KARL XII:s GUNGHÄST. Solo

Mel: *Rida rida ranka* . . .

Rida rida ranka . . .
 Ryssen skall jag banka.
 Svenska färger skall han få.
 Han skall bankas gul och blå.
 Men låt bli att snava,
 när du når Poltava.

Rida rida ranka . . .
 Trist att rolös vanka.
 Snart jag gripes av panik.
 Här skall bli kalabalik.
 I galopp du vänder
 ryggen sen åt Bender.

Rida rida ranka . . .
 Alla är vi panka.
 Bördan som du bär är tung.
 Min är tyngre. Jag är kung.
 Båda vi behöver
 klöver, mycket klöver.

Rida rida ranka . . .
 Ryggen börjar svanka.
 Redan skymtar Fredrikshall.
 Ett museum blir ditt stall.
 Också det behöver
 klöver, mycket klöver.

Så ägnar sig åt sjungning
 kung Karl med numret 12.
 En värld han satt i gungning.
 Nu darrar blott ett golv.
 Men kring hans gunghäst samlas
 ett folk av frejdad stam
 som minns från skolan hjälten
 som stod i rök och damm.

SAMLINGARNA. Kör

Mel: *Kors på Idas grav*

Mossbelupna stugor fylkas kring sin damm.
 Locus peccatorum tittar vänligt fram.
 Men därinne,
 sorgsna minne,
 hände gräseliga ting.
 varom ryktet spred sig land och rike kring.

Imbelupna glasen står bland skört porslin.
 teskål från Korea, blå fransysk terrin.
 Fordomsdags en
 kung av Sachsen,
 om han fått porslinet se,
 skulle bums på fläcken satsat en armé.

Rostbelupen värja låg i havets sand.
 Flinka händer tog den upp på torra land.
 Vål däruppe
 kemisk droppe
 henne glansen återgav,
 som därnere, miserere, ramlat av.

Fotnot: Mot en enda kruka bytte som bekant en kung av Sachsen bort sitt garde,
 500 man med sabel och karbin, hårpung och puder.

ÖSTARP, Duett

Mel: *Till Österland vill jag fara ...*

Han: Till Östarps dal vill jag fara
tillsammans med kärestan min
bortom Hardebergä och Dalby
allt under så grönan en lind.

Hon: Ja, där vill jag se, hur man drejar
och kärnar och färgar sitt garn.

Han: Och se, hur man plöjer och mejar
och höstar och maler i kvarn.

Båda: På gästgivargården vi äter
det bästa som huset består
Vi börjar med sill och potäter

(tal) och sen fortsätter vi med allt det där andra som Hasse Alfredsson är så fin på: köttbullar – å små små korvar – å revbensspjäll – å sillsallat – å äggröra – å aladåb – å små små korvar – å sylta – å Janssons frestelse – å grisfötter – å fläsk och bruna bönor – å sen sitter vi bara och mår.

HUNDRAÅRSDAGEN. Kör

Mel: *I bröllopsgården*

Ut ur bondens stuga bondfolket går, hoh-la, o-hoh-la.
 klockaren vid kyrkan fromt i dörren står, hoh-la, o-hoh-la.
 knekten på sin stugbänk tar en styrketår, hoh-la la la la la,
 knekten på sin stugbänk tar en styrketår.
 Nu så skall det firas jubileum.
 Vem är mannen, röd i håret, barsk i min,
 han som kommer mellan rosor och jasin?
 Jo, minsann är det ej självaste Karlin, hej, hej, hej, hej, hej,
 som vandrar runt i sitt museum.
 Ling tycks som i dimma,
 se studenter simma, se studenter simma,
 i kanal som flyter
 på hans tomt. Han ryter.
 hör blott hur han ryter:
 Trampa vatten, pojkar, trampa vatten, pojkar, trampa vatten, pojkar,
 allt vad ni förmår.
 Där går Lindfors och Thomander ut ur sitt hus.
 gubbarna de nickar, röker sin kardus.
 ja, gubbarna de nickar, röker sin kardus,
 fryntligt pigga efter middagsluren.
 Alla vill de fira denna hundraårsdag,
 ställa upp omkring Kulturen.
 alla vill de fira denna glada hundraårsdag,
 ställa troget upp omkring Kulturen.
 DC
 --- som vandrar runt i sitt museum.
 Skall det överleva,
 frågar ängsligt Eva.
 Det blir nya hundra,
 hör man honom dundra, hör man honom dundra.
 Trampa vatten bara, trampa vatten bara, trampa vatten bara,
 och gå sedan på.

Teckningar Rie Hägerdal

JUBILEUMSDONATORER

NÄRINGSLIVETS JUBILEUMSINSAMLING, INITIERAD AV HOLGER CRAFOORD

Bidrag från svensk industri att användas till underhåll av Kulturens byggnader

Alfa-Laval AB	100.000
Allers Förlag AB	500
Armerad Betong Vägförbättringar AB	10.000
Barsebäcks gods	200
G & L Beijer AB	10.000
Bibliotekstjänst AB	5.000
Boliden Kemi AB	5.000
AB Cardo	50.000
Holger Crafoord AB	100.000
AB Draco	25.000
AB Elektrokoppar	10.000
Industri AB Euroc	50.000
AB Felix International	5.000
Gorthons Rederi AB	15.000
Höganäs AB	50.000
Investment AB Skrinet	5.000
AB Leo	1.000
Länsförsäkringar i nordvästra Skåne	10.000
Länsförsäkringar i södra Skåne	5.000
Länsförsäkringar i Villands, Gärds och Albo härader	1.000
Malmros Rederi AB	5.000
Nymölla AB	50.000
Perstorps AB	25.000
PK-banken	5.000
Salanders Fabriks AB	5.000
Skandiastiftelsen	10.000
Skandinaviska Enskilda Banken	100.000
Skånska Brand-Hermes	50.000
AB Skånska Cementgjuteriet	100.000
Skånska Hypoteksföreningen	10.000
Wilh. Sonesson AB	25.000
Sparbanken Malmöhus	25.000
Supra AB	25.000
Svenska Handelsbanken	100.000
Sydkraft AB	25.000
Sydsvenska Dagbladet AB	15.000
Tetra Pak International AB	100.000
Trelleborg AB	25.000
Wihlborg & Son AB	500
Zoëgas Kaffé AB	1.000
AB Åkerlund & Rausing	25.000
Åkermans Verkstad AB	25.000
Investment AB Öresund	15.000
	1.225.000

LANDSHÖVDINGARNA NILS HÖRJELS OCH LENNART SANDGREN
JUBILEUMSINSAMLING

Bidrag till underhåll av Kulturens byggnader 133.235

Härav inkommet från följande kommuner

Bjuv	1.500
Burlöv	1.000
Båstad	4.000
Höganäs	1.000
Klippan	5.000
Lomma	10.000
Malmö	5.000
Staffanstorps	1.000
Svalöv	1.000
Svedala	3.000
Trelleborg	5.000
Vellinge	10.000
Ystad	3.000
Åstorp	1.300
Ängelholm	10.000
Östra Göinge	1.500
och från privat- personer	69.935

FÖLJANDE TIDNINGAR HAR PÅ ANMODAN AV LANDS-
HÖVDINGARNA NILS HÖRJEL OCH LENNART SANDGREN LÄMNAT
SITT STÖD GENOM GRATISANNONSER

Arbetet
 Helsingborgs Dagblad
 Kristianstadsbladet
 Kvällsposten
 Mellersta Skåne
 Nordvästra Skånes Tidningar
 Norra Skåne
 Skånska Dagbladet
 Sydsvenska Dagbladet
 Trelleborgs Allehanda
 Ystads Allehanda

UPPVAKTNINGAR PÅ JUBILEUMSDAGEN DEN 5 JUNI

Holger Crafoords stiftelse	1.200.000
Malmöhus läns landsting (till olika projekt inom Kulturen)	250.000
Utbildningsdepartementet (till Västra Vrams prästgård)	150.000
Lunds kommun (till underhåll av byggnaderna särskilt arbetarbo- staden)	100.000
Hilda och Håkan Theodor Ohlssons stiftelse och Thora Ohlssons stiftelse (till underhåll av föreningens fastigheter företrädesvis Berlingska huset, Bosebo kyrka och Locus peccatorum)	100.000
Anna Maria Lundebergs fond (den textila verksamheten)	91.000
Lundabygdens sparbank räntesatsen sänkes med 2%	50.000
Lunds universitet	25.000
Sven Håkan Ohlsson och Birgit Bram Ohlsson (till lapidariet)	25.000
Nils Trolle, Crassy	20.000
Kristianstads läns landsting (restaurering av Västra Vrams präst- gård)	10.000
Fabriks- och hantverksföreningen i Lund	5.000
Harald Jonssons Byggnads AB	5.000

Akademiska föreningen, Lund
 Arkiv för dekorativ konst, Lund
 Föreningen för fornminnes- och hembygdsvård i sydöstra Skåne, Simrishamn
 Föreningen Gamla Lund
 Gislövs smidesmuseum, Simrishamn
 Hallands läns museer, Halmstad-Varberg
 Helsingborgs kommun och Helsingborgs museum
 Byggmästare och Fru Harry Karlsson, Lund
 Kristianstads läns museum
 Kulturnämnden, Hörby
 Kulturnämnden i Ystad och Ystads fornminnesförening
 Livrustkammaren, Stockholm
 Lunds konsthall
 Lunds universitets historiska museum
 Museiverket – Finlands nationalmuseum, Helsingfors
 Nationalmuseet, Köpenhamn
 Nationalmuseum, Stockholm
 Nordiska museet, Stockholm
 Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, Stockholm
 Securitas, Region Skåne, Malmö
 Skandinavisk museumsförbund, norsk sektion, Oslo
 Skånes hembygdsförbund, Lund
 Skansen, Stockholm
 Svenska arkeologiska samfundet, Stockholm
 Svenska turistföreningen, Stockholm
 Trelleborgs museum
 Universitetsbiblioteket, Lund
 Åbo stads historiska museum

Redogörelse för Kulturhistoriska föreningens för södra Sverige verksamhet 1982

LEDAMÖTER, STYRELSE OCH REVISORER

Högste beskyddare:

Hans Maj:t Konung Carl XVI Gustaf

Hedersledamöter:

Docent Ragnar Blomqvist

Fru Karin Nordenstedt

Professor emer. Sigfrid Svensson

Den 31 december uppgick totala antalet medlemmar till 23.698. Antalet årsbetalande var 23.465 (varav 13.073 utanför Skåne).

Årsmöte hölls den 5 juni i närvaro av ca 120 st föreningsmedlemmar under ordförandeskap av landshövding Nils Hörjel. Vid årsmötet beviljades styrelsen ansvarsfrihet för förvaltningen under 1981.

Föreningen omvalde intill årsmötet 1985 den i tur avgående styrelseledamoten boktryckare Per-Håkan Ohlsson samt nyvaldes överläkare Bengt Arner, kommunalrådet Ingegerd Göransson och professor Kjell Åke Modéer att ingå i föreningens styrelse. Till nya suppleanter valdes bankdirektör Bengt Linander och professor Louise Vinge.

Till revisorer omvaldes bankdirektör Stig Lundeberg och aukt. revisorn Göran Bengtsson. Bankdirektör Lennart Börnfors omvaldes till revisorssuppleant samt nyvaldes bankdirektör Leif Holmqvist.

Styrelsen har under året utgjorts av landshövding Nils Hörjel, ordförande och regeringens ombud, direktör Holger Crafoord, v. ordförande († 21/5), advokat Anders Winblad, v. ordförande (från 5/6), överläkare Bengt Arner (från 5/6), prost Per Blomquist, ombud för Lunds kommun, professor Nils-Arvid Bringéus, lagman Anders Bruzelius, utredningssekreterare Anders Ek, ombud för Lunds kommun, kommunalrådet Ingegerd Göransson (från 5/6), professor Kjell Åke Modéer (från 5/6), intendent Cecilia Nelson, ombud för Malmöhus läns landsting, chefredaktör Christer Olofson, ombud för Kristianstads läns landsting, boktryckare Per-Håkan Ohlsson, greve Gustaf Trolle-Bonde (till 5/6), kyrkoherde Curt Wallin (till 5/6), fru Ingeborg Westerström och som självskriven ledamot, museichefen Eva Nordenson (till 1/11) och nye museichefen Anders W Mårtensson (från 1/11). Suppleanter i styrelsen har varit överläkare Bengt Arner (till 5/6), landstingsman Sven-Erik Axelsson, ombud för Malmöhus läns landsting, friherrinnan Caroline Gyllenkrok, bankdirektör Bengt Linander (från 5/6).

lantbrukare Lennart Lindén, fil. mag. Lars Olsson, ombud för Lunds kommun, universitetsdirektör Sverker Oredsson, regeringens ombud, skolinspektör Harry Schultz, ombud för Kristianstads läns landsting, professor Louise Vinge.

Av regeringen utsedd revisor har varit bankdirektör Rune Järmén och av Lunds kommun kamrer Einar Ekberg med elektriker Erik Rylander som suppleant.

Fackliga representanter i styrelsen har varit Lars A. Johansson (TCO) och Britta Hammar (SACO). Personalens representant i arbetsutskottet har varit Britta Hammar (till 5/6) och Lars A. Johansson (från 5/6).

Styrelsen har sammanträtt 1/3, 10/5, 3/6, 5/6, 11/6, 1/7, 27/9 och 26/11. Det av styrelsen tillsatta arbetsutskottet, bestående av hrr Crafoord (ordf. till 21/5), Winblad (v. ordf. till 5/6 ordf. från 5/6), Oredsson (v. ordf. från 5/6), Blomquist, Bringéus (från 5/6), Trolle-Bonde (till 5/6), har sammanträtt 22/2, 23/2, 13/4, 5/5, 7/5, 11/6, 23/6, 18/8, 19/11 och 9/12.

VERKSAMHET

Avdelning 1

I samband med viktigare förvärv har miljöer och verksamheter dokumenterats från bl.a. gården Fränninge 29 i Fränninge, KåKå AB i Malmö, Billegårdens konditori i Lund, tvättstugeinredning med maskiner från 1910-talet i Lund, kyrkosmedjan i Ingelstorp, Rubins sadelmakeri och möbelaffär i Löberöd.

Serviceverksamheten har innefattat rådgivning i skilda frågor rörande föremål och samlingar till institutioner, forskare och enskilda personer, bedömning av inlämnat material m.m. Viktigare utlån av föremål har tillhandahållits för bl.a. Burlövs kulturnämnd, Eslövs kulturnämnd, Gislövs smidesmuseum, Stiftelsen Hallands läns museer, Kristianstads museum, Medicinhistoriska museet i Linköping, Pilängskolan i Lomma, Ystads museum och Sveriges Television i Malmö.

Basutställningar. Som ett led i förnyelsen av vapenavdelningen har samlingen av blankvapen genomgått och nykatalogiserats och en ny permanent uppställning påbörjats (med bidrag från Nordenstedtska stiftelsen). Glassamlingen som i samband med monteringen av larm varit nedtagen, har under våren delvis nyordnats. De senaste årens förvärv av svenskt 1900-talsglas har beretts plats. Ett flertal äldre glas har överförts till de nyordnade utställningarna i Borgarhuset.

Idéunderlaget till utställningen För och framöver utformades av en grupp bestående av professorerna Torsten Hägerstrand, Hampus Lyttkens, Oscar Reutersvärd, docent Rolf Lindborg, fil.dr Sven-Christer Swahn, tekn. dr Krister Wiberg jämte representanter från Kulturen. För avsnittet om stadsplanering svarar docent Lennart Améen och för ämnesområdena astronomi, fysik och kemi fil. mag. Lennart Lundström, fil. dr Bodil Jönsson, fil.mag. Sven Göran Pettersson och fil.dr Levi Tansjö. Faktamaterialet rörande industri, bebyggelse och bostäder sammanställdes av fil.dr Brita Hardenby och rörande idéströmningar och nöjesliv av fil.kand. Ingrid Millbourn. Underlag för utblickar mot framtiden utarbetades av ekonom Ingvar Nilsson, Järna. Framtidsavsnittet grundar sig på idéer, formgivna av arkitekterna Amelie Boson, Kaspar Järnefelt, Maria Lind-

stedt, Claudia Meirama och Andy Ruckemann. Framtidens tidningar och löpsedlar har skrivits av Sydsvenska Dagbladet, Skånska Dagbladet och Arbetet. Bildspelet har sammanställts av Maria Udriot och Avelardo Gonzales. Utställningens affisch har ritats av Oscar Reutersvärd, utställningstexterna har delvis författats av Sven-Christer Swahn och textats av Eva Riesinger. En lång rad firmor i och utanför Lund har välvilligt stått till tjänst med utlån av föremål utan vilka utställningen inte kunnat genomföras.

Förpackningsarkivet har under sommaren överflyttats till nya lokaler.

Viktigare nyförvärv: En samling fiskeredskap från Barsebäck, mjölkkanor från Ystads mejeri, en uppsättning tunnbindareverktyg från KåKå AB konservfabrik i Malmö, en större samling husgeråd från gården Fränninge 29 i Fränninge, tvättmaskin och centrifug från 1910-talet, radsåningsmaskin från Åbjörn Anderssons Mekaniska Verkstad (nuv. Svedala-Arbrå) i Svedala, en större samling smidesverktyg från Ingelstorp, en sadelmakareverkstad från Löberöd, diverse äldre husgeråd från Västra Vram, bonadsmålning "Jehu skådar Uchabs söners huvud . . ." av Anders Pålsson i Trönninge 1834.

Avdelning 2

Serviceverksamheten har framför allt omfattat bedömning av föremål från allmänheten, medverkan och rådgivning vid utställningar och service åt forskare och institutioner. Från avdelningen har utlån skett till bl.a. Nationalmuseum (utställningen Porslin från Sèvres), Strindbergsmuseet, Riksutställningar (utställningen Form och tradition), Lunds universitet samt Musée d'art moderne de la ville de Paris (verk av Gösta Adrian-Nilsson till utställningen L'esprit nouveau som under året även visats på Musée Royal des Beaux Arts de Bruxelles, Musée d'Art et d'Histoire de Geneve, Musée d'Art de Houston, USA och Centre Culturel Français, Rom).

Inom projektet Sydsvensk lera har möte hållits på Jönköpings länsmuseum med deltagare från Skåne, Småland, Halland och Blekinge. Avdelningen har medverkat vid sommarens tillfälliga utställning Eva Sjögren-krukmakare i ler-gods och porslin, deltagit i arbetet med utställningen För och framöver och jubileumsutställningen i Borgarhuset. Planeringsarbetet med utställningen i Borgarhusets 2:a och 3:e våning har fortgått. Sanering och renovering av föremålsbeståndet har fortsatt. Tapeterna i prästgården har tagits ner, rengjorts från mögelangrepp och konserverats. Konserveringsarbeten inför Borgarhusets öppnande har utförts av avdelningen. Mögelangrepp i Herrehusets källarvåning har nödvändiggjort sanering och flyttning av den magasinerade delen av silversamlingen och de i silversmedjan utställda föremålen.

Viktigare nyförvärv: Soffa och två karmstolar, ritade av Alvar Aalto, Finland, en korgflätad gästol för barn, en teckning av C. F. Hill med motiv från Barbizon, bruksgods av Eva Sjögren.

Kulturens nya vägledning har utkommit under redaktionsskap av avdelningschefen. En engelsk upplaga beräknas utkomma under 1983.

Trädgården har kompletterats med växter och buskar, nya rabatter och gångar har anlagts. Stenröset på gården vid Forsbergsska fastigheten har flyttats till trädgården vid S:t Annegatan 2 b.

Avdelning 3

De stadshistoriska undersökningarna har omfattat en stor och några mindre arkeologiska utgrävningar. I november igångsattes en mycket betydelsefull utgrävning i kvart. S:t Clemens, vilken beräknas pågå in på 1984. Avdelningen har ansvarat för antikvarisk övervakning vid grund- och ledningsgrävningar samt uppmätning och fotodokumentation av äldre bebyggelse i Lund. Fältarbetena har berört 28 objekt.

Avdelningen har färdigställt två basutställningar, Lund-kyrkornas stad, som öppnades till jubileumsdagen samt en nyuppställning av ärkebiskop Jacob Erlandsens grav i Dekanresidensets nyrestaureerade bottenvåning.

Avdelningen har deltagit i utställningen För och framöver.

Lundaarkivet har tillförts 150 fältritningar, 160 fotografier och 124 diabilder i färg. Stadsantikvarien har i samarbete med kommunens inventerare fortsatt arbetet med bevaringsprogrammet för Krafts rote, biträtt fastighetskontoret vid restaureringen av Kjederqvistska gården och samarbetat med stadsarkitektkontoret i miljö- och planfrågor.

Vid konserveringsavdelningen har föremål såväl från pågående utgrävningar som från magasinet genomgått konservering eller omkonservering. Avdelningen har rengjort museets silversamling samt biträtt vid tapetkonserveringen.

Analyslaboratoriet har fortsatt bearbetningen av insamlat material från kv. Färgaren och Drottensgatan innefattande markanalys och makrofossilanalys. Markanalysen har delvis utförts i samarbete med Växtekologiska institutionen. En specialstudie av ett i kv. Färgaren frilagt svämsandslager med omgivande lager har utförts. De egna resultaten har kompletterats med diatomee- och pollenanalys, båda utförda av Kvartärgeologiska institutionen. Avdelningen har gjort undersökningar av insekts- och svampangrepp på Kulturens byggnader och inventarier. Botaniska institutionen har lämnat specialishjälp. Ett projekt, vars mål är att ge en så fullständig bild som möjligt av de morfologiska förändringar som sker i läderkollagenstrukturen vid läderkonserveringen, pågår. Samarbete har etablerats med Landesmuseum i Zürich vid studiet av frystorkningsskador på arkeologiskt lädermaterial.

Värdefull hjälp har erhållits av följande: Överingenjör M. Gustafsson, ingenjörerna H. Fransson och G. Nilsson vid Sveriges tekniska kontrollinstitut, laboratorieledare F. Kristensen och sektionsledare I. Andresen vid Danska Statens Pröveanstalt-Dantest, fil. lic. E. Bladh, fil.lic. A. Larsson vid Teknologiska Institutets Garveriforskningsanstalt, Köpenhamn, marknadschef M. Jensen vid AB Matak, Malmö, direktör A. Annmo, ingenjörerna K. Å. Peterson och L. Ausér vid AB Alfa Laval, Lund, ingenjör A. Åbjörnsson vid Svenska fläktfabriken, professor E. Boijesen, docent B. Erlandsson, tekn. dr K. Malmqvist, dip. chem. D. Anker på Römisch-Germanisches Zentralmuseums konserveringsanstalt, Mainz, chefskonservator W. Wimmel på Schleswig-Holsteins Landesmuseum, Schleswig. Rektor H. Petersen, chefskonservatorerna S. Bjarnhof och H. Brink-Madsen vid Danska Konstakademiens Konservatorskola, Köpenhamn, konservator L. Henningsen på Ny Carlsberg Glyptotek, konservator K. Jespersen vid Träkonserveringsanstalten, Brede, chefskonservator K. O. Nordstrand

på Kungl. Biblioteket, Köpenhamn, profesor H. Hjelmquist, docent I. Björkquist vid Botaniska institutionen, Lund, docent I. Nilsson och lab. ass. M. Gernersson vid Växtekologiska institutionen, Lund, docent H. Göransson och lab. ass. H. Håkansson vid Kvartärbiologiska institutionen, Lund, dr B. Mühlentahler, chefskonservator J. Elmer på Schweizerisches Landesmuseum, Zürich, forskningsingenjör F. Larsson och lab. ass. L. Hansén vid Zoologiska institutionen, Lund.

Avdelning 4

Ett tyglager från Rubins sadelmakeri och möbelaffär i Löberöd har dokumenterats. I den systematiska genomgången av museets folkliga dräktsamling har särkmaterialet bearbetats inför en kommande publikation (med bidrag från Nordenstedtska stiftelsen). Avdelningen har deltagit i SAMDOK:s Textilpool.

Serviceverksamheten har omfattat mottagning varje torsdag för folkdräktsstudierande, bedömning av textilier, dräkter, smycken och leksaker samt rådgivning i konserverings- och vårdfrågor åt forskare, museer och allmänhet. Visningar och föreläsningar för olika studiegrupper har hållits.

Till museets försäljning har avdelningen tagit fram mönster till två stickade tröjor från Skåne. Föremål har utlånats till Landskrona museum och Örkelljunga bibliotek. Avdelningen har deltagit i juryarbete tillsammans med Malmöhus läns hemslöjdsförening inför hemslöjdsutställningen på Liljevalchs i Stockholm.

Till interiörerna i jubileumsutställningen i Borgarhuset syddes kopior av två 1500-talsdräkter och en sittdyna. Inför utställningen konserverades ett antal textilier. I textilhallens övre hall har de utställda föremålen rengjorts och delvis hängts om.

Vandringsutställningen Skånska tröjor från Malmö museum kompletterades med stickade plagg ur museets samlingar. Till Kirsten Hennix utställning Bildvävar ställde avdelningen ut exempel på äldre vävteknik. Avdelningen har deltagit i arbetet med utställningen Förr och framöver. I samband med utställningen Bandtåg och särkrus från Dalarnas museum utställdes museets egen bandsamling.

I delar av textilmagasinet har en klimatanläggning installerats. Textilierna på Östarps gamlegård har konserverats. Delar av inredningstextilsamlingen har flyttats till nya magasinslokaler.

Viktigare nyförvärv: Skånska allmogetextilier, kyrklig textil, sänglinne, en samling inredningstyger från Rubins sadelmakeri och möbelaffär i Löberöd, tygprovssamlingar, särkar, skjortor och förkläden till skånsk folkdräkt, brud- och annandagsklänning från 1870-talet, konfirmationskläder, hemsysteruniform, kransflickeklänning, diverse leksaker bl.a. mekaniska leksaker från Adolf Herrlins premiefond gm Juridiska institutionen, Lund.

Avdelning 5

Utställningar: Nya basutställningar med anledning av Kulturens 100-årsjubileum öppnades den 6/6, Borgarhuset – bostad och bohag från senmedeltid, renässans och barock, Lund – kyrkornas stad, en utställning om Lunds andliga liv under

medeltiden, kyrkor och kloster, präster och lekmän. Tillfälliga utställningar: Cirkusliv, en utställning från Malmö museum 15/2–14/3, Skånska tröjor, en utställning från Malmö museum 18/2–12/4, En lifvad påsk 1/3–12/4. Bildvävar av Kirsten Hennix 1/4–2/5, Eva Sjögren-keramiker i lergods och porslin 15/4–15/8, Förr och framöver 24/10–, Särktåg och bandkrus, en utställning från Dalarnas museum 26/11–9/1. Vandringsutställningar: Kyrkor i Skåne (i samarbete med Skånes hembygdsförbund) har visats i Osby, Skurup, Stenestad, Degeberga och på Bornholm. Klut, särk, strumpa . . . (i samarbete med Skånes hembygdsförbund) har visats i Simrishamn, Staffanstorp, Eslöv, Lomma, Helsingborg, Vellinge, Höganäs, Sjöbo och Kristianstad. Leksaker som barnen gjorde förr har visats i Höör, Skurup och Ystad.

Undervisning: Ett givande samarbete mellan museet och olika utbildningsenheter i sydsverige har ägt rum. Särskilt bör nämnas en rad studiedagar för lärare, förskollärare och barnbibliotekarier. Kulturen har kunnat erbjuda besökande skolklasser årskurs- och årstidsanpassad undervisning och studiegrupper flera alternativa ämnen. Under 1982 har 985 visningar hållits för skolklasser, förskolegrupper, studiegrupper och allmänhet. Museets verksamhet för Lunds kommuns förskolor har under 1982 haft 741 förskolebarn på besök. Studielådorna Barnungar förr och Bröd och gröt har varit utlånade till tjugo förskolor i Lund. Universitetsundervisning har hållits för etnologer med museets tjänstemän som föreläsare. Kulturen har i samarbete med Studieförbundet anordnat olika kurser. Personal från Kulturen har hållit föredrag och kurser för föreningar och på institutioner.

Söndagsvisningar m.m. i samarbete med Studieförbundet: 24/1 Eric Jacob Romberg, Arne Ejwertz, 21/2 Demonstration av stickning och virkning, Kirsti Emaus, Ingela Kristiansson, 21/3 Japan på Kulturen, Mitsuyo Fredson, Annika Grauers, Britta Hammar, Eva Sjölin, Bert Axel Westerström, Birgitta Wiklund, 18/4 Bildvävar, Kirsten Hennix, 25/4 GAN-Gösta Adrian-Nilsson, Jan Torsten Ahlstrand, 13/6 Målat och ommålat (utställningshallen i Östarp), Nils Nilsson, 15/8 Krukmakare i lergods och porslin, Eva Sjögren, 20/6, 1/8, 22/8, 12/9 Folkdans, Sydvästra Skånes Folkdansrets, 19/9 Borgarhuset, Britta Hammar, 26/9 Lund-kyrkornas stad, Claes Wahlöö, 17/10 Runstenar och runben, Erik Moltke, 24/10 Förr och framöver, Barbro Åstrand, 31/10 Förr och framöver, Brita Hardenby, 14/11 Förr och framöver, Krister Wiberg, 21/11 Förr och framöver, Ingrid Millbourn, 5/12 Demonstration av bandvävning, Kirsti Emaus, Ingela Kristiansson. Evenemang: Trettondagen firades för 90:e året i följd med vesper i Bosebo kyrka, stjärngossetåg och Staffanssång.

Under skolornas vintervinterlov arrangerades, i samarbete med fritidsförvaltningen i Lund, Cirkus på Kulturen: 22/2 Lillebil Rhodin visar utställningen Cirkusliv, 23/2 Här var det clown! 24/2 Hej du clown (clownen Viveka), 25/2 Clownen Potsos dröm (Maximus dockteater), 26/2 Trolleri (trollkarlen Jahn Gallo).

18/5 arrangerades Musikskolans dag med elevensembler från Kommunala musikskolan i Lund som musicerade i museets byggnader och park. Folkmusikens dag firades den 30/5 i samarbete med Lunds Spelmansgille och Lunds musik- och teaternämnd. Den 6/6 firades Kulturens 100-årsjubileum med stor

trädgårdsfest för allmänheten med musik, visningar av nyöppnade utställningar och spettkaka till alla barn. 17/6 gav teatersällskapet Proteus Den swenske språthöken av Carl Gyllenborg och den 21–23/6 gav Merkuriusteatern Don Ranudo de Colibrados eller Fattigdom och högfärd av Ludvig Holberg. Nordiska ungdomsorkestern gav konsert 18/6 och 24/6. Det schweiziska folkdanslaget Sion d'autre fois dansade i parken 30/6. Lördagar och söndagar under sommaren hölls visningar av museet på engelska och svenska. Elever från Lunds teaterskola läste under lördagar och söndagar i september indiansagor i parken. På Stora visningsdagen den 9/5 och 3/10 slog museet upp portarna för allmänheten. Lundabor och museets tjänstemän visade olika utställningar. Kulturens julstök den 28/11 i samarbete med Lunds husmodersförening Hem och samhälle blev en stor publikframgång.

Avdelning 6

På grund av de begränsade medel som stått till förfogande har endast vissa byggnader kunnat repareras. Borgarhusets och Berlingska husets frontfasader har färdigställts. Arbetet på gårdsfasaderna fortsätter. Arbetena har inneburit utbyte av rötskadat korsvirke samt rivning och ommurning av samtliga väggfack. Alla plåtarbeten har ersatts med nytt material. Många fönsterbågar har bytts ut. De har tillverkats på museets snickeriverkstad. Den nyöppnade utställningslokalen har totalrenoverats och väggar och tak restaurerats. Nya värme- och elledningar har dragits in. Utställningsmontrarna har tillverkats på museets snickeriverkstad. Renoveringen av Västra Vrams prästgård har fortsatt. Nya golv har lagts in och nya foderlister och väggpaneler har tillverkats efter originalen. Det gamla halmtaket har utbyts mot vasstak, lagt av taktäckare Calle Eriksson. Skivarp. Takvärme har installerats. Dekanhusets källardel har fått nytt tegelgolv och valven har kalkmålats. Medlemssektionens arbetslokaler i Tomegapsgatan 22 har renoverats. Husets yttertak har delvis bytts ut och samtliga skorstenar murats om. På grund av hussvampsangrepp i Weibullska huset har vissa golvbjälklag rivits ut och puts knackats ner. Avdelningen har stått för den tekniska byggnationen på årets utställningar Lund-kyrkornas stad, Jubileumsutställningen och Förr och framöver. Larminstallationen har utökats under året.

En 5-årsplan med åtgärdsförslag, kostnadsberäkningar och prioritetsindelning av museets fastighetsbestånd har framtagits. Avdelningens personal har biträtt vid museets olika evenemang.

Till snickeriverkstaden har inköpts nya arbetsmaskiner, vilket har gjort det möjligt att inom museet tillverka olika slags avancerade produkter.

På Östarp har gästgiveriets vattentank renoverats och fått en överbyggnad.

PUBLIKATIONER, TRYCKSAKER M.M.

Årsboken 1982 – Kulturen 100 år

Bildalmanacka 1982 – Folkdräktsbilder ur Kulturens arkiv

Väglledning – På Kulturen i Lund

Skånska särkar – ritningar och sömnadsbeskrivningar. Nytryck

Affischer – Kulturen 100 år, Eva Sjögren-krukmakare i lergods och porslin, Förr och framöver
Julkort

BESÖK

Museet i Lund har under året haft 137.558 besökare. Hökeriet som varit öppet maj–augusti samt lördagar och söndagar i september har haft 15.450 besökare. Östarps gamlegård och Östarpshallen har varit öppna maj–augusti samt lördagar och söndagar i september. Gamlegården har haft 13.206 besökare och Östarpshallen 12.841.

Anläggningarna i Lund och Östarp uppvisar tillsammans en besöksiffra av 179.055.

SAMLINGAR, BIBLIOTEK OCH ARKIV

Samlingarna har ökats med 317 nummer, varav 251 genom gåvor. Accessionen omfattar nr 71.691–72.007. Biblioteket har ökats med 1.105 nummer varav 399 genom gåvor. Accessionen omfattar nr 35.269–36.374. Arkivet har ökats med 73 nummer. Porträttarkivet har ökats med 150 fotografier.

ÖSTARP

Underhålls- och renoveringsarbeten vid Gamlegård har under året utförts av museets egen personal. Trädgården och övriga planteringar kring Gamlegården har under hösten genomgått en välbehövlig uppröjning, varvid en del gamla träd avverkats. Dessa arbeten har ombesörjts av Skogsvårdsstyrelsen.

I Östarpshallen visades utställningen Målat och ommålat – en utställning om allmogemöbler. Ett urval av Kulturens stora samling av allmogemöbler bildade materialet till en exposé över det skånska möbelmåleriet. Här kunde besökaren följa utvecklingen från de tidigaste formerna vid mitten av 1700-talet till allmogemåleriets upplösning under senare delen av 1800-talet, då ädelträimitationerna kom att ersätta den gamla blomstermålningen.

Östarpsdagen firades söndagen den 8 augusti på traditionellt sätt.

Arrendator av Östarps Möllegård är Ivan Andersson. Arrendator av Östarps Gästgivaregård är Bertil Vollmer.

NORDENSTEDTSKA STIFTELSEN

Stiftelsen har under året utdelat den disponibla avkastningen för 1981 och 1982 enligt styrelsens stadgar "för att genom anslag och stipendier gynna vetenskaplig forskning och spridning av forskningsresultat inom de ämneskretsar som omfattas av Kulturens i Lund verksamhet". Sammanlagt har till 24 sökande utdelats 614.580 kr. Stiftelsens förvaltning har ombesörjts av Kulturens kansli och Skandinaviska Enskilda Banken.

ORGANISATION OCH PERSONAL

MUSEICHEF

E Nordenson (t.o.m. 31/10)
A W Mårtensson (fr.o.m. 1/11)

KANSLI

Ekonomi, Budget
Sekreteriat
Kameralenhet
Medlemsenhet

R Palmquist kanslichef
K Andersson (1/3-tj)
G-B Ljungdahl
E Mårtensson
G Olsson (1/2-tj)
I-L Svensson (1/2-tj)
A Sörensson
R-M Tilly
S Walther (1/2-tj)

AVDELNING 6

Driftsenhet
Tillsynsenhet

AVDELNING 1

Folkliv
Krigsväsen
Bibliotek
Arkiv

N Nilsson avd.ch.
C G Bryve
B Möller
B Åstrand

AVDELNING 2

Konst. Konsthantv.
Bostadshistoria
Idé- och lärdoms-
historia
Kons. och vård

G Eriksson avd. ch.
J Gerber
(tjl. t.o.m. 84-02-29)
M Fehrman (1/2-tj)
B Holmberg
E Kjerström-Sjölin
(3/4-tj)

AVDELNING 3

Byggn.m.vård
Stadsarkeologi
Ark.kons. och
analys

A W Mårtensson
avd. ch.
(t.o.m. 31/10)
C Wahlöö
t f avd. ch.
(fr.o.m. 1/12)
F Allik
M Andrén (1/2-tj)
M Cinthio
A Ekelund (2/3-tj)
B Erlandsson (1/2-tj)
R Kaurinkoski
B Westerström
(1/2-tj)

AVDELNING 4

Inredn. textil
Dräkt med tbh
Konservering

M Lindström
avd. ch.
(t.o.m. 31/7)
K Dahle-Emaus
(1/2-tj)
B Hammar (1/2-tj)
C Lindvall-Nordin
(1/2-tj)
I Kristiansson (1/2-tj)

AVDELNING 5

Undervisning
Information
Foto

E Nordenson avd. ch.
(t.o.m. 31/10)
A-C Bengtsson
(1/2-tj)
E Bergman (1/2-tj)
M Dönnell (1/2-tj)
B Wengert
L Westrup

C G Widell avd. ch.
B Anderberg
G Andersén (1/2-tj)
A Andersson
U Eliasson (1/2-tj)
H Hansson
I Håkansson (3/4-tj)
B Jensen (1/2-tj)
E Johansson (1/2-tj)
L Johansson
Å Johansson
U Jönsson (5/8-tj)
M Karlsson (1/2-tj)
A Krok (1/2-tj)
U Lilja
M Olsson (1/2-tj)
H Persson
P Persson
A Pettersson (1/2-tj)
K Sörensen
R Thoft
S Wihlborg (1/2-tj)

Dessutom har följande personer under året eller del därav tjänstgjort på museet.
Avd 1: A.-C. Bengtsson (utst.arb.), J. Fahlén (vapenfri tjänst), J. Martinsson (vapenkat.), A. Andersson, U. Andersson, M. Liljeroth, E. Lindh och A. Persson (Östarp).

Avd 2: M. Andrén, B. Erlandsson och B. Kierkegaard (silver- och tapetkons.).

Avd 3: S. Jensen (utst.arb.), U. Alström, M. Andrén, H. Assarsson, B. Bondesson, R. Hedvall, S. Krieg, T. Nilsson, M. Pettersson, E. Rajala, M. Roslund, O. Ryding, M. Svensson och E. Wahlöö (ark. fältarb.).

Avd 4: M. Bergstrand (dok. av särkar), A. Olsson (utst.arb.).

Avd 5: A. Grauers, K. L. Knutsson, A. Jansson, C. Rosén-Jansson, J. Martinsson och B. Wiklund (museilärare), A. Dönnell och K. Grahm (hökeriet), A. Jansson (Thomanderproj., entrékassan).

Avd 6: R. Abrahamsson och M. Engel-Kruuse (snickeriet), P. Turpeinen och T. Turpeinen (lokalvård), E. Lindberg och K. Åstrand (trädgård), O. Alm (vakt).

Kansli: A. Dahlberg (sekr., medl.reg.), I. Håkansson (medl.reg.), A.-L. Mäns-son (skattmäst.).

Jubileet: B. Hammar, G. Pehrsson.

I samarbete med Företagshälsan anordnades under hösten en kurs i Bättre arbetsmiljö, 40 tim.

KULTURHISTORISKA FÖRENINGEN FÖR SÖDRA SVERIGE

Sammandrag av 1982 års räkenskaper

INTÄKTER

Av föreningen genom egen verksamhet anskaffade medel

Medlemsavgifter	2.338.607:15	
Inträdesavgifter	308.539:—	
Försäljningsintäkter	580.215:34	
Ersättning för tjänster	234.099:87	3.461.461:36
Hysesinkomster	162.522:05	
Gåvor från företag och enskilda	276.100:—	
Bidrag från Kulturens donationsfonder	742.079:83	
Mecenat konto	58.334:94	
Diverse intäkter	661.506:34	5.362.004:52
Bidrag		
Lönebidrag AMS		1.186.016:—

Allmänna anslag från

Staten	872.000:—	
Lunds Kommun	3.393.000:—	
Landsting M-län	500.000:—	
Landsting L-län	70.000:—	
Landsting K-län	8.000:—	
Landsting N-län	2.000:—	
Kommuner	7.000:—	4.852.000:—
		11.400.020:52

KOSTNADER

Samlingar, bibliotek, arkiv	116.534:04	
Inventarier	62.611:49	179.145:53
Halvfabrikat	94.129:90	
Materiel/material	335.915:23	430.045:13
Varor för återförsäljning		406.473:20
Löner	4.574.077:49	
Arvoden	43.605:05	4.617.682:54
Kostnadsersättningar		71.920:98
Arbetsgivareavgifter/Pensionskostn.	1.798.181:88	
Andra Kollektiva avgifter	482.567:06	2.280.748:94
Hyror		914.856:53
Förbrukningsmat., städn.		65.154:14
Kontorsmaterial		33.915:10
Reparationer och underhåll		30.093:52
Diverse främmande tjänster		1.549.539:49
Telefon, post		284.116:79
Kostnader för egna transportmedel	16.040:—	
Frakter och transporter	50.181:85	66.221:85
Representation		110.042:72
Reklam, PR		143.619:51
Försäkringspremier		180.788:20
Speciella förvaltningskostn.		10.570:50
Forskning, utveckling		10.000:—
Övriga kostnader		58.132:54
Fastighetskostnader		1.609.306:93
Avskrivning av inventarier		105.399:49
Finansiella intäkter		— 33.246:52
Finansiella kostnader		241.720:71
Skatter		2.039:—
Minskning av eget kapitel		-1.968.266:30
		11.400.020:52

Under året har Kulturen genomfört arkeologiska utgrävningar för ett flertal byggherrar. Kostnaderna för dessa utgrävningar har uppgått till 660.882:05 kr, vilket har debiterats respektive byggherrar.

BALANSRÄKNING

TILLGÅNGAR	1982-12-31	1981-12-31
<i>Omsättningstillgångar</i>		
Likvida medel	829.335:23	98.881:84
Kundfordringar	82.081:09	36.240:60
Upplupna intäkter, förutbet. kostn.	152.183:09	235.393:47
Övriga kortfristiga fordringar	5.430:—	7.409:85
<i>Anläggningstillgångar</i>		
Samlingar, bibliotek, arkiv, inventarier	372.928:96	260.391:—
Fastigheterna i Lund och Östarp	2.292.500:—	2.292.500:—
	<u>3.734.458:37</u>	<u>2.930.816:76</u>

SKULDER OCH EGET KAPITAL

<i>Kortfristiga skulder</i>		
Leverantörsskulder	312.963:59	448.898:22
Reserverade gåvomedel	65.474:23	77.339:27
Upplupna kostnader	808.085:92	479.569:47
Övriga kortfristiga skulder	2.305.331:31	365.599:59
<i>Långfristiga skulder</i>		
Inteckningslån	1.537.485:71	573.967:75
Checkräkningskredit (bev. kredit 600.000:—)	624.736:75	936.795:30
Avsatt till pensioner	995.025:06	995.025:06
<i>Eget kapital</i>		
Kapital	<u>-2.914.644:20</u>	<u>- 946.377:90</u>
	3.734.458:37	2.930.816:76

Ställda panter: Fastighetsinteckningar kronor 1.622.000:—

Ansvarsförbindelser: Kapitalvärde av pensionsåtagande utöver vad som upptagits bland skulderna kronor 800.974:94.

Lund i Kulturen den 31 december 1982

Nils Hörjel

Anders Winblad

Anders W Mårtensson

Revisionsberättelse

Undertecknade, utsedda att granska räkenskaper och förvaltning för 1982 avseende Kulturhistoriska föreningen för Södra Sverige samt därtill hörande fonder, får efter fullgjort uppdrag avgiva följande berättelse.

Styrelsens protokoll samt föreningens räkenskaper och övriga handlingar berörande revisionen har av oss genomgåts utan anledning till erinran.

Försäkringen av föreningens byggnader och samlingar synes vara tillfredsställande.

Då någon anledning till anmärkning icke förefunnits tillstyrker vi att ansvarsfrihet beviljas styrelsen för den tid revisionen omfattar.

Lund den 1 mars 1983

Rune Järmén

Utsedd av Riksantikvarieämbetet

Einar Ekberg

Utsedd av Kommunfullmäktige i Lund

Göran Bengtsson

Aukt. revisor

Stig Lundeborg

Revisor

GÅVOR FRÅN FÖRETAG OCH ENSKILDA

Sydkraft	3.000:—
Skånes Stadshypoteksför., Malmö	8.000:—
Legat efter Emma Pihlblads dödsbo	10.000:—
Skånska Hypoteksför., Lund	5.000:—
Anonym givare	100:—
Elsa Enemark, gåva	50.000:—
Lunds Universitet	25.000:—
Fabriks o. Hantverksför.	5.000:—
Utbildningsdepartementet	150.000:—
Nils Trolle	20.000:—
Kronor	276.100:—

KOMMUNER

Kommuner: Höör, Sjöbo

FONDERNAS KAPITALBEHÅLLNING PER 1982-12-31

	Ej disp.	Disp. inkl. avkastn. -82	Totalt disp. och ej disp. kapital
Conrad och Tullia			
Assarssons kulturfond	304.173	247.525	551.698
Beathe och Sven Bengtssons			
donation	20.000	14.434	34.434
J. T. Berggrens fond	62.775	58.426	121.201
Holger Crafoords fond	233.737	130.721	364.458
Albert Ekmans fond	93.287	75.459	168.746
Ingeborg och Helene Holcks fond	26.292	19.568	45.860
Albert Jakob Jönssons och hans			
föräldrars minnesfond	700.026	478.302	1.178.328
Anna Lithströms fond	17.921	16.547	34.468
Maj Lundgrens fond	23.472	322.850	346.322
Bror W. Olofssons fond	35.791	31.699	67.490
Ole Olsens keramiske legat	61.143	60.880	122.023
Esther och Gustav Sjöstrands			
minnesfond		461.502	461.502
Skånebokens fond	66.033	73.557	139.590
Skånska Brands fond	10.000	7.240	17.240
Thomanders fond		117.389	117.389
Ellen Ohlssons fond		603.206	603.206
Ebba och Wilhelm Jönssons fond	76.057	51.795	127.852
Greta och Sven T. Kjellbergs fond	102.473	38.945	141.418
Nils Nilssons fond		714.167	714.167
NN:s fond	954	126.470	127.424
	<u>1.834.134</u>	<u>3.650.682</u>	<u>5.484.816</u>

Fonder utanför samlade donationsfonder:

	Ej disp.	Disp. inkl. avkastn. -82	Totalt disp. och ej disp. kapital
Jubileumsfonden -32		767	767
Jubileumsfonden -57		1.373	1.373
Kulturen Runt fonden		72.673	72.673
Emil & Elsa Levins fond		62.086	62.086
A.-M. Lundebergs fond I		4.508	4.508
A.-M. Lundebergs fond II		52.743	52.743
Kulturens Jubileumsf.		31.419	31.419
Kulturfonden		8.466	8.466
	<u>Totalt</u>	<u>234.035</u>	<u>234.035</u>
Holger Crafoords Stiftelse	1.159.941:14	65.346:40	1.225.287:54

1982 ÅRS DONATORER

Förteckning över dem som skänkt föremål till museet, biblioteket och arkivet.

Onni Ahlholm, Trelleborg
 Thure Ahlm, Lund
 Margareta Almgren, Stockholm
 Frans Andersson, Lund
 Greta Andersson, Kävlinge
 Helge Andersson, Lund
 Knut Andersson, Karlskrona
 Anna-Greta Anshelm, Lund
 Arbetslivscentrum, Stockholm
 Lave Areschoug, Malmö
 Carin Ask, Lund
 Karin och Bengt Aurivillius, Lund
 Inga Bengtsson, Lund
 Maud Bennel, Bromma
 Otto Bennet, Helsingborg
 Ulrich Berglin, Svedala
 Erik Berglund, Lund
 Fredrik Bergqvist, Lund
 Gillis Björck, Lund
 Ragnar Blomqvist, Lund
 Mats Bramstäng, Lund
 Malte Brandt, Lund
 Carl Gösta Bryve, Lund
 AB Cardo, Malmö
 Lars Claesson, Alingsås
 Elisabeth Dahlquist, Lund
 Kjell Dahlström, Lund
 Det Bästa, Stockholm
 Deutsche Klingenmuseum, Solingen
 Dokumentarkiv för modern konst,
 Lund
 Domus, Lund
 Astrid Ekelund, Lund
 Bertil Elmqvist, Karlskrona
 Maja Elmqvist, Lund
 Margit Ericsson, Malmö
 Agneta Fjaestad, Trångsund
 Torbjörn Fogelberg, Åkarp
 Fornminnesföreningen, Ystad
 Gunno Fries, Lund
 Ingeborg Fröberg, Kristianstad
 Georg Galster, Köpenhamn
 Py och William Gibson, Glumslöv
 Ingrid Grönvall, Lund
 Ragnhild Gustafsson, Malmö
 Betty Hansson, Lund
 Doris Hansson, Höganäs
 Karl-Erik Hansson, Trelleborg
 Hantverksföreningen, Malmö
 Gunnel Hedberg, Perstorp
 Vivian Heeren, Lund
 Adolf Herrlins Premiefond vid Lunds
 universitet

Yngve Holmgren, Kristianstad
 ICA-förlaget AB, Västerås
 Gertrud Ingers, Lund
 Sture Johannesson, Barsebäck
 Edit Johnsson, Lund
 Anna Jönsson, Glemmingebro
 Elisabet Jönsson, Lund
 Elisabet och Sten Kallenberg,
 Enskede
 Ingalisa Karlin, Lund
 Linnéa af Klinteberg, Lund
 Kävlinge hembygdsgård, Kävlinge
 Elsa Kjederqvist, Sigtuna
 Landsarkivet, Lund
 Harald Langberg, Köpenhamn
 Anna Maria och Åke Waldemar
 Larsson, Malmö
 Johanna Lehtinen, Matku
 Erik Leander, Broby
 Märta Lindström, Lund
 Ingeborg Linér, Pästorp
 Lunds Rödakorskrets
 Doris Lundsten, Malmö
 Malmöhus läns hemslöjdsförening,
 Malmö
 John Miller, Göteborg
 Ann Marie Månsson, Åstorp
 Anders W Mårtensson, Lund
 Brita Möller, Staffanstorp
 Otto Mörkholm, Köpenhamn
 Anders Nilsson, Vollsjö
 Astrid Nilsson, Lund
 Bruno Nilsson, Bjärred
 Gulli Nilsson, Helsingborg
 Ingvar Nilsson, Järna
 Nils Nilsson, Lund
 Noak Nilsson, Lund
 Eva Nordenson, Lund
 Nordenstedtska stiftelsen, Lund
 Christina Lindvall-Nordin, Höör
 Marianne Nyström, Stockholm
 Birgitta Harsten-Olsson, Lund
 Sigrid Ohlsson, Lund
 Ulla Olsson, Malmö
 Gertrud Persson, Lund
 Sture Persson, Lund
 Press Förlag, Karlstad
 Else Rayner, Lund
 Agnes och Otto Regnélls dödsbo,
 Lund
 Anna Regnéll, Göteborg
 Gösta Regnéll, Lund
 Emy Rix, Lund

Alfild Sandberg, Växjö
 Eva M Schannong, Malmö
 Sekretariatet för framtidsstudier,
 Stockholm
 Bokförlaget Settern, Örkelljunga
 Sida, Stockholm
 Hilma Siegvall, Lund
 Gösta Sjöström, Lund
 John Sjöström, Enskede
 Sone Sonesson, Bromma
 Statens Vattenfallsverk, Stockholm
 Per Stjernquist, Lund
 Svedala Arbrå, Svedala
 Svenska Handelsbanken, Stockholm
 Svenska lantmännens riksförbund,
 Stockholm
 Christina Vide-Svensson, Lomma
 Hilma Svenssons dödsbo, Lund
 Rikard Svensson, Rödeby
 Sigfrid Svensson, Lund
 Skånska Brand, Lund

Sigrid Synnergren, Lund
 Astrid Sörensson, Lund
 Kerstin Thilén, Filipstad
 Karen Thomsen, Stockholm
 Margit Thomsen, Lund
 Gunnar Johansson-Thor AB, Eslöv
 Gustaf Trolle-Bonde, Svalöv
 Emmy Tullström, Malmö
 Tumathorps S:t Knuts gille, Tommarp
 Ebba Tveiten, Eslöv
 Maja Upmark, Stockholm
 Kjell Wallström, Lund
 Margareta Wangö, Halmstad
 Gunilla Weibull, Göteborg
 Christer Westerdahl, Örnköldsvik
 Sten-Bertil Vide, Arlöv
 Anders Winblad, Lund
 Louise Vinge, Lund
 Zoologiska museet, Lund
 Ingegerd Åkesson, Lund
 Barbro Åstrand, Bjärred

